

छापामा जलउत्पन्न प्रकोपसम्बन्धी रिपोर्टिङ्ग

पृष्ठभूमि

नेपाल प्राकृतिक प्रकोपबाट पीडित हुने देशहरूको पङ्क्तिमा पर्छ। बाढी, पहिरो, चर्को हुरी बतास, भुकम्प आदि विपत्ति ल्याउने मुख्य प्राकृतिक घटना हुन्। लामो खडेरी, अनिकाल र महामारी पनि प्राकृतिक प्रकोप हो। यी मध्ये बाढी-पहिरो नेपालले वर्षेनी सामना गर्नुपर्छ। नेपालमा प्रतिवर्ष बाढी-पहिरोबाट सरदर ३५० मानिसको ज्यान जाने गरेको तथ्यांक छ। वार्षिक सरदर ५० करोड रुपैयाँ बराबरको क्षति यही कारणले हुन्छ। अतिवृष्टि, जाडो तथा गर्मी महिनाहरूमा फैलने महामारीले हरेक वर्ष सरदर १२०० जनाको ज्यान लिने गरेको छ। मौसमसम्बन्धी अन्य घटनाहरू जस्तै: चट्याङ, आँधीबेरी, हिमपात, असिना वृष्टि र शीतलहरमा परेर हुने क्षतिसमेत हिसाब गर्दा भौतिक र आर्थिक क्षतिको यो आँकडा निकै ठूलो हुन जान्छ। पुल, सडक, खानेपानी, सिंचाइ प्रणाली आदिको क्षतिको अनुमान गर्न समय लाग्ने कारणले सोको हिसाब सरकारले उपलब्ध गराउने वार्षिक प्रतिवेदनमा समावेश गरिएको पाइँदैन।^१ क्षतिका आँकडा प्राकृतिक घटनाका कारण तत्काल ज्यान गुमाउने र प्रत्यक्ष देखिने गरी भएको सम्पत्तिको अनुमानित नोक्सानमा आधारित हुन्छन्। दीर्घकालीन रूपमा अनुभव गरिने भूक्षय, वातावरण विनास आदिले जीविकोपार्जनमा परेको असर एवं घाइते वा अङ्गभङ्ग भएका कारण हुने क्षतिको हिसाब राख्ने चलन बसिसकेको छैन।

नेपाली समाजले व्यहोर्नु परिरहेको यस्तो क्षतिलाई राज्य, नागरिक समाज र मिडियाले आ-आफ्ना किसिमले प्रतिक्रिया जनाउने गरेका छन्। सरकारले विकास निर्माण एवं उद्धार/पुनर्स्थापनाका कार्यक्रमहरू संचालन गरेर, नागरिक समाजले सरकारलाई प्रभावकारी नीतिको माध्यमबाट समाधानका उपाय देखाएर/अपनाउन दबाव दिएर तथा मिडियाले प्रकोपको सन्दर्भसहित अधिल्ला दुवै क्षेत्रबाट भए गरेका गतिविधि एवं असरलाई स्वतन्त्र आँखाले नियालेर सार्वजनिक गर्दछन्।

^१ प्रकोपसम्बन्धी यी आँकडा जलघोत मन्त्रालयको जलउत्पन्न प्रकोप न्यूनीकरण विभागले प्रकाशन गर्ने वार्षिक रिपोर्टमा आधारित छन्।

प्रजातन्त्रोत्तरकालमा निकै फस्टाएको मिडियाको सन्दर्भमा बाढी-पहिरोको कारण हुने यस्ता सिलसिलेवार नोक्सान ती माध्यममा प्रतिविम्बित हुनु स्वाभाविक हो। प्रकोपका विभिन्न घटनाहरूले सञ्चार माध्यममा संख्या र गुणस्तरका दृष्टिले फरक महत्व पाउँछन्। कुनै घटनाहरू सञ्चार माध्यममा अत्यधिक छाउँछन् भने केही त्यसै बिलाएर जान्छन्। प्राकृतिक प्रकोप, त्यसमा पनि बाढी-पहिरोजन्य प्रकोप, सँग सम्बन्धित कस्ता घटना कसरी छापामा प्रतिविम्बित भैरहेका छन् भनेर केलाउनु यस लेखको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ। छापामा आएका उल्लिखित विषयसँग सम्बन्धित सामग्रीहरू केलाएर तिनले उठाएका मुख्य विषय/सवाल र सन्दर्भमाथि विवेचना गर्ने प्रयास गरिनेछ। प्राकृतिक प्रकोपका घटनालाई हेर्ने दृष्टिकोण, महत्वका साथ समेटिएका विषयहरूको समीक्षा तथा छापामा नजटाएका विषय वा दृष्टिकोणहरूको विश्लेषण गर्ने प्रयास पनि यहाँ गरिएको छ।

अध्ययनका लागि संवत् २०५४ पछि नेपाली छापामा प्रकाशितमध्ये निजी संकलनमा परेका प्रकोपसम्बन्धी केही सामग्रीहरूलाई उपयोग गरिएको छ। जसमा मुख्यतः *गोरखापत्र*, *कान्तिपुर*, *हिमालय टाइम्स* र *नेपाल समाचारपत्र* दैनिकका प्रकोपसम्बन्धी सामग्री रहेका छन् भने *जनैकता*, *देशान्तर* साप्ताहिक तथा पाक्षिक *हिमाल खबरपत्रिका* र मासिक *मूल्यांकनका* सामग्रीहरू पनि रहेका छन्। उल्लिखित पत्रिकाहरूमा छापिएका धेरै सामग्रीहरू संकलनमा नपरेकाले कतिपय विषयवस्तुहरू छुट्न सक्ने संभावना थियो। अध्ययनलाई प्रतिनिधिमूलक बनाउन कुनै दैनिक पत्रिकाको वर्षायामभरि छापिएका सामग्रीहरूलाई अध्ययन गरेमा प्रकोपका मुख्य विषयवस्तुहरू प्रायः नछुट्ने र सोही आधारमा गरिएको विश्लेषण बढी वैज्ञानिक हुने ठानेर *कान्तिपुर*को २०५६ जेष्ठ १ गतेदेखि असोज ३० सम्मका अंकहरूमा प्रकाशित बाढी, पहिरो, खडेरी, राहत पुनर्स्थापना, चट्याङ र प्रकोप पीडितसम्बन्धी छापिएका सामग्रीहरूको संकलन गरिएको थियो। *कान्तिपुर*मा उक्त अवधिमा प्रकाशित सामग्रीहरू यस अध्ययनको मूल आधार हुन्। त्यसबाहेक प्रकोप व्यवस्थापनसम्बन्धी पुस्तक एवं अनुसन्धानात्मक लेखहरू पनि उपयोगमा ल्याइएको छ। अध्ययनमा सामग्रीहरूको सङ्ख्यालाई भन्दा तिनीहरूले उठाएका सवाललाई महत्व दिइएको छ।

लेखको आरम्भमा प्राकृतिक प्रकोपहरूका बारेमा छोटो चर्चा गरिएको छ। प्राकृतिक प्रकोप पीडितहरूको राहतका लागि समाजका विभिन्न पक्ष (केन्द्रीय सरकार, स्थानीय सरकार, नागरिक समाज, आदि) बाट विभिन्न प्रयास हुन्छन् जसको छार्याँ देख्न सकिन्छ सञ्चार माध्यममा। छापामा आएका ती प्राकृतिक प्रकोप र त्यससँगै जोडिएर आएका विभिन्न पाटाहरूको अध्ययन त्यसपछि गरिएको छ। छापामाबाहेक यी प्राकृतिक प्रकोपहरू प्राज्ञिक बहस/अनुसन्धानका विषयवस्तु पनि बन्छन्। त्यसैले प्राज्ञिक बहसमा आएका तर छापामा राम्ररी प्रतिविम्बित नभएका पक्षहरूका बारेमा जानकारी दिने प्रयास लेखमा गरिएको छ। अन्तमा निष्कर्षका रूपमा छापामा रिपोर्टिङ गर्दाका बखत हेक्का राख्नुपर्ने केही पक्षहरूलाई पनि यस लेखमा समेट्ने प्रयास गरिएको छ।

प्राकृतिक प्रकोप

सरदर २०० किलोमिटरभन्दा कम उत्तर-दक्षिण चौडाइ भएको नेपालमा उष्ण प्रदेशीयदेखि ध्रुवीय हावापानीसमेत पाइनु विशेषता नै हो। मौसमी चक्र र भौगर्भिक स्थितिका कारण नेपालको तराई र भित्री मधेशमा उष्णप्रदेशीय हावापानी पाइन्छ, पहाडी इलाकालाई समशितोष्ण क्षेत्र भन्न मिल्छ भने हिमाली क्षेत्रमा शीत प्रदेशीय हावापानी पाइन्छ। हिमालय पर्वतले एकातर्फ मध्य एसिया हुँदै यस क्षेत्रमा आउने साइबेरिया र ध्रुवीय प्रदेशको चिसो हावालाई परै राख्छ भने अर्कोतर्फ हिन्द महासागरबाट बहने न्यानो र बाफिलो हावालाई छेकेर मनसुनी वर्षा गराउँछ। हिमालय-गंगा क्षेत्रका बासिन्दाका लागि मनसुनी वर्षाको आगमन उत्सवको शुरूआत समान हुने गर्दछ।

जेठको अन्तिम साता नेपालको दक्षिणपूर्वी भागबाट मनसुनी हावा नेपाल प्रवेश गर्छ। यसअघि बङ्गालको खाडीबाट उठ्ने हावा-हुरीसहितको बादलले त्यहाँबाट पूर्वोत्तर दिशामा रहेका आसाम, बङ्गलादेश छिचोल्दै पश्चिम बङ्गाल र विहारमा भारी वर्षा गराइसकेको हुन्छ। वैशाख-जेठको चर्को घामले तातिएर वर्षाको आशामा बसेका मानिस, वनस्पति र जीवजन्तुलाई मनसुनी वर्षाले राहत दिलाउँछ। यस क्षेत्रमा वर्षायामको आगमन सभ्यता, जीविकोपार्जन र वातावरणलाई निरन्तरता दिलाउने वार्षिक घटना हुने गर्दछ। वर्षाले ल्याएको अवसर र सुखद प्रभावका अगाडि मनसुनी वर्षासँगै देखापर्ने बाढी-पहिरोका प्रकोपहरू छिट्टै घटना जस्तो लाग्छन्। तीब्र मनसुनी वर्षाकै कारण बाढी-पहिरोको प्रकोप हुनेगरेको भएपनि बाढी-पहिरोबाट हुने क्षतिभन्दा बढी क्षति मनसुनी वर्षा कमजोर हुँदा हुनेगर्छ। मनसुनी वर्षा एक महिना मात्र ढिला हुनगएमा त्यसबाट हुने क्षति विनासकारी हुनसक्छ।

हिमालय पर्वत भौगर्भिक संक्रमणकालबाट गुज्रिरहेको छ। कमलो भू-वनोट र उच्च भिरालोपनले गर्दा पहाडी भू-भाग आफैमा अस्थिर प्रकृतिको छ। हिमालयको दक्षिणी भाग यसको जगदेखि सतहसम्म नै अस्थिर र परिवर्तनशील रहेकोले संवेदनशील मानिन्छ। यो भूकम्पग्रस्त क्षेत्र पनि हो। लामो खडेरी र उच्च तापक्रम कायम भइरहेकै अवस्थामा अकस्मात मुसलधारे वर्षा हुने हुँदा भूखलन र गल्छी कटान भई खोलानालामा बाढी आउन थाल्छ। साँघुरा पुल, पुलसा र गल्छी थुनिएर त्यहाँ जम्मा हुने पानीले बन्ने तलाउ अकस्मात विष्फोट भएर तलतिरको बस्तीमा विनासकारी बाढीको प्रकोप आउने गरेको छ।

तराईमा बाढीको समस्या ल्याउने अधिकांश खोलाहरू चुरे पर्वतबाट उत्पत्ति भएका छन्। उच्च भिरालोपन भएको चुरे पर्वतबाट खहरेको रूपमा शुरु हुने यस्ता खोलाहरूले ठूलो मात्रामा गोग्रान र माटो ओसाड्छन्। नेपालबाट हुने भूक्षयको दर ठाउँ अनुसार प्रति वर्ग किलोमिटर ५०० देखि ५७,००० टन रहेको अनुमान छ (मूल र अरु २००१)। समतलमा आउनासाथ खोला/नदीको वहावको वेग एककासी घट्ने हुँदा त्यहीदेखि गन्धौ पदार्थहरू थुप्रिन थाल्छन्। तराई र चुरे पर्वतबीचको भावर क्षेत्र यस्तै गोग्रान र माटो जम्मा भएर बनेको छ। यो क्षेत्र बाढी र पहिरोको दृष्टिले खतरापूर्ण मानिन्छ। तराई शुरु भएपछि नदीको ओसार्न सक्ने शक्ति कम हुन थाल्छ र नदी फराकिलो भएर बग्छ।

माथितिरबाट ल्याएको थिगेनी नदीको पीधमा जम्मा हुँदै जाँदा त्यसको धार परिवर्तन हुने सम्भावना बढ्छ। नदीले धार परिवर्तन गरेर आउने बाढी-प्रकोप तराई क्षेत्रको पुरानो समस्या हो।

धेरैजसो बाढी, पहिरो र भूक्षयका घटना प्राकृतिक कारणले हुन्छ। आँधिबेरी, अतिवृष्टि, अनावृष्टि, चट्याङ, भूस्खलन, भूकम्प आदि पनि प्राकृतिक घटनाहरू हुन् जसलाई रोक्न सकिदैन। सामान्य दैनिक जीवनलाई असर पार्ने गरी आइपर्ने र आम जनसमुदायलाई झड्का दिने हुनाले यस्ता घटनालाई असामान्य रूपमा लिइन्छ। कहाँ, कहिले, कुन स्तरको प्राकृतिक घटना हुन्छ भनेर किटान गर्न नसकिने र तिनलाई रोक्न वा सामना गर्न पनि नसकिने हुनाले यस्ता घटनालाई दैवी घटना पनि भन्ने चलन छ।

बाढी-प्रकोपसम्बन्धी समस्या पानी व्यवस्थापनसँग जोडिन्छ। बाढी-प्रकोपको न्यूनीकरण गर्ने स्पष्ट नीति नभए पनि 'प्रकोप न्यूनीकरणका लागि अन्तर्राष्ट्रिय दशक १९८१-२०००'को अवसरमा सरकारले बाढी-प्रकोप न्यूनीकरणका लागि एक कार्ययोजना भने तयार गरेको छ। उक्त योजनाले सुभाएका मुख्य उपायहरू हुन्: पहिरो र बाढी प्रभावित हुन सक्ने क्षेत्रको नाप जाँच, बाढीको पूर्वानुमान, भू तथा जलाधार क्षेत्रको व्यवस्थापन, जनचेतना र आय आर्जन वृद्धि कार्यक्रमको कार्यान्वयन, सूचना तथा सहयोग आदानप्रदान र राष्ट्रिय भू उपयोग नीतिको तर्जुमा र कार्यान्वयन।^३ आवश्यक नियमावली र सरकारी निकायहरू माछ आपसी समन्वयको अभावले उक्त योजना कार्यान्वयन हुन सकेको देखिदैन। सोही योजनालाई लागू गर्ने प्रयास स्वरूप चालू नवौँ पञ्चवर्षीय योजनामा देशको प्रकोप व्यवस्थापन गर्ने क्षमतामा सुधार ल्याउने नीति तय गरिएको छ। यसका लागि अत्याधुनिक भौगर्भिक, मौसमी र जल व्यवस्थापन प्रविधि अपनाएर प्रकोप रोकथाम, न्यूनीकरण र निवारण गर्ने सोचाइ राखिएको छ।

सरकारका दुई मन्त्रालय (गृह र स्थानीय विकास) एवं चार विभाग (सिंचाइ, जल तथा मौसम, जलउत्पन्न प्रकोप रोकथाम र भू तथा जलाधार संरक्षण) गरी जम्मा छ वटा, स्थानीय सरकारका निकाय (जिविस, गाविस र नगरपालिका), गैरसरकारी संस्था, अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था र जिल्लास्तरका परियोजनाहरू गरी जम्मा १० वटा निकायहरू बाढी पहिरो प्रकोप व्यवस्थापन कार्यमा प्रत्यक्ष संलग्न छन्। सरकारले अन्तर्राष्ट्रिय प्रकोप न्यूनीकरण दशकमा तर्जुमा गरेको प्रकोप व्यवस्थापन कार्ययोजनामा विभिन्न विभाग र मन्त्रालयलाई नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्न जिम्मेवारी सुम्पिएको छ। यसमा नेतृत्व वहन गर्ने निकायलाई सहयोग पुऱ्याउने अन्य सरकारी एवं गैरसरकारी संस्थाहरूको किटानी गर्ने काम केही हदसम्म भएको छ।

जलश्रोत मन्त्रालयअन्तर्गत पर्ने सिंचाइ विभागलाई नदी एवं बाढी नियन्त्रणसम्बन्धी काम गर्न मुख्य जिम्मेवारी दिइएको छ। जल तथा मौसम विज्ञान विभाग, जल उत्पन्न प्रकोप रोकथाम विभाग र भू-जलाधार संरक्षण विभाग यस कार्यमा सहयोग पुऱ्याउने थप निकाय हुन्। बाढी-प्रकोपका घटना भइसकेको अवस्थामा

उद्धार र पुनर्स्थापन कार्यमा भने यी कुनै पनि निकायको प्रत्यक्ष संलग्नता रहदैन। गृह मन्त्रालय अन्तर्गत दैवी प्रकोप व्यवस्थापन तथा लागू औषध नियन्त्रण विभागले प्रकोप पीडित क्षेत्रमा राहत तथा उद्धार कार्यक्रम सञ्चालन गर्छ। प्रचलित नीति एकातर्फ प्रकोप पीडितलाई तत्काल उद्धार गरी राहतस्वरूप केही नगद र जिन्सी सहयोग उपलब्ध गराउनुमा केन्द्रित छ भने अर्कोतर्फ रोकथामका उपाय नदी नियन्त्रण र तटबन्ध निर्माणमा नै सिमित छ। तराईमा नदी किनारामा तटबन्ध लगाउने योजना बाढी नियन्त्रणको पर्याय जस्तै मान्न थालिएको छ। यस्तै, पहाडमा वृक्षारोपण गर्ने कार्यलाई पहिरो, भूक्षय नियन्त्रणको उपाय मान्ने धारणा बलियो छ। सिंचाइ विभाग, भू-संरक्षण विभाग, जिविस एवं गाविसहरू यस्ता कार्यमा संलग्न रहेका छन्।

छापामा प्राकृतिक प्रकोपसम्बन्धी सामग्री

सरसर्ती हेर्दा नेपाली छापामा जल-मौसमउत्पन्न प्रकोपसम्बन्धी समाचार मनग्य पाइन्छन्। पहाडी जिल्लामा पहिरो, भूस्खलन एवं बाटोघाटो बन्द भएको अथवा तराईमा नदीले गाउँखेत कटान वा डुबान गरेको तथा रोगको महामारी फैलिएको घटना समाचारका मुख्य विषयवस्तु हुन्। छापामा मूलतः नगर, बजार, राजमार्ग वा सीमा क्षेत्रमा हुने प्रकोपका घटनाहरूले बढी महत्त्व पाउने गरेका छन्। आकस्मिक रूपमा ज्यान लिने र जनधनको व्यापक क्षति हुनेगरी भएका वा त्यस्तो हुनसक्ने खतरा आइपरेका घटनाहरू भने जहाँका भएपनि महत्त्वका समाचार बनेर छापामा छाएका छन्। मनसुनी वर्षा शुरू भएपछि अन्त्य नभएसम्म हरेक दिनजसो अखवारहरूमा जल उत्पन्न प्रकोपसम्बन्धी समाचार छापिन्छन्। क्षति गराउने सबै घटनाहरू छापामा आएका छन् भन्ने चाहिँ होइन।

छापामा बाढी-पहिरोसँग सम्बन्धित रिपोर्टिङ्ग मुख्य दुईवटा सन्दर्भमा देखा पर्छन्। पहिलो, उल्लेख्य मात्रामा क्षति हुनेगरी घटना भएको अवस्थामा र दोश्रो, प्रकोपसम्बन्धी सभा, बैठक हुँदा तथा जलस्रोत विकाससम्बन्धी नीति र योजनाको प्रसंग आउँदा। अन्यथा पत्रिकामा प्रकोपका सामग्रीले ज्यादै कम स्थान पाउँछन्। पीडितको छुटपटी, राहत उद्धारको प्रयास, बाढीपहिरो रोकथामका लागि दौडधूप, उपायको खोजी, सडक यातायात अवरुद्ध हुँदा आइपरेका समस्या, आदि प्रकोपका समाचारसँग जोडिएर आउने गरेका छन्। वर्षायामको अन्त्यसँगै यस्ता समाचार आउने क्रम बन्द हुन्छ र अर्को मनसुन शुरू नभएसम्म यस क्षेत्रको रिपोर्टिङ्ग अपवादको रूपमा मात्र देखापर्छन्। मनसुनपछिका महिनाहरूमा असिना, हिमपात, हुरीबतास जस्ता घटना भएको खण्डमा भने यससम्बन्धी चर्चा हुने गरेको छ।

नेपालका सबैजसो जिल्लाहरू वर्षेनी बाढी-पहिरो-जनित प्रकोपबाट प्रभावित हुने गर्दछन्। यसबाट जनसंख्याको उल्लेख्य हिस्सा बाढी-पहिरोबाट हुने जोखिमपूर्ण अवस्थामा बसोबास गर्ने गरेको बुझ्न सकिन्छ, यद्यपि भरपर्दो आँकडा उपलब्ध छैन। तराईमा नदीले किनारा कटान गर्ने, बाटो फेर्ने, सीमावर्ती क्षेत्रमा व्यापक डुबान भई गाउँ खेतलाई ठूलो क्षति पुग्ने र बाढी, डुबानकै परिणामस्वरूप

^३ क्षेत्री र भट्टराई (२००१)ले यससम्बन्धी विस्तृत चर्चा गरेका छन्।

रोगको माहामारी फैलिन एवं सयौं परिवार एकै पटक विस्थापित हुने जस्ता समस्या धेरै पाइन्छन्। पहाडी क्षेत्रमा धेरैको मृत्यु पहिरो-उत्पन्न बाढीबाट भएको पाइन्छ।

जीविकोपार्जनका स्रोतहरूको क्षति भएको खबर प्रायः मानिसको मृत्यु भएको खबरसँग जोडिएर आएका छन्। परिवारको बाँच्ने आधार बनेर रहेको खेत वा सिंचाइ कुनो क्षतिग्रस्त भएको समाचारले भन्दा आकस्मिक घटनामा परी मृत्यु भएका खबरले महत्व पाउँछन्। आम जनतालाई असर गर्ने किसिमका डुबान र कटानका घटना, प्रकोप पीडित पक्षले राजमार्ग अवरोध गरेर आफूतिर ध्यान खिच्ने गरेका गतिविधि र उच्च ओहोदाका सरकारी अधिकारीले घटनास्थलको भ्रमण गरेका विषय दैनिक छापामा आइरहने मौसमी विषय हुन्।

छापामा आएका सामग्रीहरूलाई संख्यात्मक हिसाबले हेर्दा जनधनको क्षतिसम्बन्धी सामग्री अग्रस्थानमा रहेको पाइन्छ। २०५८ सालका छापामा सामग्रीलाई हेर्ने हो भने नेपाल-भारत सीमा नजिक भारतका तर्फबाट बनाइएका बाँध, जसका कारण नेपाली क्षेत्र पनि डुबानमा परेको थियो, प्राथमिकतामा परेको देखिन्छ। यो विषयमा लेख तथा सम्पादकीय पनि छापिएको छ जबकि प्राकृतिक कारणबाट जनधनको हानि हुँदा लेख/सम्पादकीय प्रायः लेखिएको छैन। कान्तिपुरमा २०५८ को वर्षायाममा छापिएका प्राकृतिक प्रकोपसम्बन्धी सामग्री मध्ये ५५ वटा सीमा क्षेत्र डुबानसँग सम्बन्धित थिए जसमध्ये ३८ वटा मर्चवार-लुम्बिनी डुबान हुने गरी भारतले एकपक्षीय रूपमा बनाएको रसियावाल खुर्दलोटन बाँधको बारेमा मात्रै थिए। तालिका १ मा २०५८ सालको वर्षायाममा कान्तिपुरमा छापिएका प्राकृतिक प्रकोपसँग सम्बन्धित सामग्रीहरूको वर्गीकरण गरिएको छ।

तालिका १: प्रकोपसम्बन्धी समाचारको वर्गीकरण

शीर्षक	मुख पृष्ठ	भित्री पृष्ठ	अन्तिम पृष्ठ	लेख सप्ताहकीय	जम्मा
सीमा क्षेत्र डुबान प्रसंग					५५
क. मर्चवार, लुम्बिनी, रसियावाल खुर्दलोटन	८	२२	३	६	३८
ख. लक्ष्मणपुर बाँध, पश्चिम राप्ती		३		१	४
ग. पूर्णागिरी बाँध		६			६
घ. अन्य (गण्डक, दार्चुला, कपिलवस्तु)	२	४			६
बाढी पहिरो र चट्टानबाट मृत्यु र विस्थापन	१८	३६	८		६२
खेती नष्ट, जग्गा कटान, डुबान र क्षति	३	३८			४१
बाढी पहिरोको खतराजन्य संकेत	१	१६			१७
रोकथाम कार्य, पुनर्स्थापन, राहत वितरण,	१	१८			१९
आश्वासन र नीति एवं कार्यगत पहल					
पीडितको छुटपटी, फडप र प्रयास	२	३१			३३
अन्तरीष्टिय समाचार	३	३	१		७
बाढी पहिरोले राजमार्ग अवरोध	३	२७	५		३५
अन्य (खड्गेरी, मौसम पूर्वानुमान आदि)	३	२२			२५

स्रोत: २०५८ साल जेठ १ देखि असार ३० गते सम्मको कान्तिपुरमा छापिएका सामग्री।

छापामा आएका प्राकृतिक प्रकोप र त्यसमा पनि पानीजन्य प्रकोपका बारेमा आएका सामग्रीहरूलाई ६ शीर्षकमा बाँडेर विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ।

जनधनको क्षति

बाढी-पहिरोको प्रकोपले मूलकका विभिन्न भागमा वर्षेनी हुने नागरिकको मृत्यु र सर्वसाधारणले व्यहोर्नु परेका कठिनाइसम्बन्धी सामग्रीहरूको छापामा बाहुल्यता छ। तालिका १ ले संवत् २०५८ को वर्षा ऋतुमा जनधनको क्षतिका बारेमा कान्तिपुरमा ६२ वटा सामग्री प्रकाशित भएको देखाउँछ। 'अतिवृष्टिले ७ जनाको ज्यान लियो', 'खोलाले ४१ परिवारलाई उठीबास लायो', 'पहिरोले गाउँलेलाई कङ्काल बनायो' जस्ता शीर्षकमा धेरै समाचार छापिएका पाइन्छन्। प्रायः यस्ता समाचार पाठकहरूको ध्यान आकर्षित गरेर पीडितहरूप्रति सहानुभूति तान्ने उद्देश्यले प्रेषित हुने गरेको बुझिन्छ। पीडित पक्षले व्यहोर्नु परेको क्षतिका साथसाथै उनीहरूले भोग्नु परिरहेको कठिनाइ, अपेक्षा गरेको सहयोग र प्रकोपप्रतिको दृष्टिकोणबारे जानकारी दिन यी समाचारहरू उपयोगी हुन्छन्। घटनाको गाम्भीर्य दर्शाउने हुनाले यस्ता खबरले राहत तथा उद्धार कार्य संचालन गर्ने सरकारी तथा गैरसरकारी संघ-संस्थालाई सक्रिय हुन उत्प्रेरित गर्दछन्।

प्राकृतिक प्रकोपबाट हुनेगरेका हानि-नोक्सानी, त्यसबाट आइपरेको खतरा र असरको लेखाजोखासहितका समाचार संप्रेषण गर्ने कार्यमा दैनिक अखबारहरू अग्रस्थानमा छन्। घटना घटनेवित्तिकै समाचार सामग्री तयार गरेर पाठकहरूमाथि पुऱ्याउन दैनिक पत्रिकाहरू सफल भए पनि छिटो समाचार दिनुपर्ने बाध्यताले गर्दा पर्याप्त सामग्री संकलन नगरी समाचार छापिने गरेको प्रशस्त उदाहरण छन्। दूरदराजका स्थानमा हुने कतिपय घटनाहरूको रिपोर्टिङ्ग नै हुँदैन। भइहाले पनि समाचारदाताले प्रायः प्रहरी, सरकारी कार्यालय वा निर्वाचित जनप्रतिनिधिको हवाला दिदै क्षतिका आंकडामात्र दिएर सामग्री प्रेषित गर्छन्। समाचारदाता आफैँ नपुगेका स्थानका पीडितहरूको समस्या प्रभावकारी रूपमा पस्कन सक्दैनन् र फलतः त्यस्ता सामग्री पाठक एवं सम्बन्धित निकायहरूको ध्यान आकृष्ट गर्न सफल हुँदैनन्।

नियमित वा आकस्मिक रूपमा हुने प्राकृतिक घटनाले प्रकोपको रूप लिएर पछि सानो/ठूलो, गरीब/धनी, जात/जाति वा स्थान विशेष हेर्दैन। नेपालमा प्राकृतिक प्रकोपका कारण कुन ठाउँमा, के-कस्तो हैसियत भएका व्यक्ति र समुदायहरूलाई बढी असर गर्ने गरेको छ भन्ने कुराको खासै अध्ययन भएको छैन। छापामा आएका सामग्रीमा पनि गहिरिएर समाजको बनेोट वा मूल जरो खोतलेर विश्लेषण गर्ने प्रयास भएको छैन। यति हुँदाहुँदै पनि सामान्यतया के देखिन्छ भने सामाजिक आर्थिक हैसियत कमजोर रहेका अधिकांश समुदाय र जातिहरू मूल बस्तीबाट टाढा भिरालो जमिन वा खोला किनार जस्ता जोखिमपूर्ण स्थानमा बसोबास गर्ने हुनाले उनीहरू नै प्राकृतिक प्रकोपको मुख्य शिकार बन्ने गर्दछन्।

पहाडी क्षेत्रमा सडकले भिरालो पाखा, नदी किनारा र बेसीलाई यातायात सुविधा सम्पन्न बनाइदिएका कारण मानिसहरू सडक छेउछाउ बस्ती बसाल्न पुगेका छन्। तर ती क्षेत्रमा बाढी-पहिरो जाने सम्भावना के-कस्तो छ भन्ने जानकारी नहुने र खतरापूर्ण क्षेत्र हो भन्ने कुरा थाहा भए पनि आर्थिक लाभ वा अन्य बाध्यताले गर्दा सयौं परिवारहरू ती स्थानमा हुने जोखिमलाई कम

आँकलन गर्छन्। फलस्वरूप त्यस्ता क्षेत्रका बासिन्दा बाढी-पहिरोको चपेटामा पर्ने गरेका छन्। पहाडी बस्तीमा जनघनको क्षति हुनेगरी गएको पहिरोलाई मात्र प्रकोपको रूपमा लिने गरिन्छ। तर, पहाडी जिल्ला ओखलढुङ्गास्थित रामपुर गाउँका पहिरो पीडितहरूको बारेमा यस लेखकले गरेको अध्ययनबाट बाढी पहिरोले बस्तीबाट पर रहेको कमाइ खाने खेतबारी बगायो या पुऱ्यो भने पनि त्यसको असर समुदायले धान्न नसक्ने र दीर्घकालीन हुने गरेको देखिएको छ। कहिलेकाहीँ त्यस्तो असर घरगोठ क्षति भएकोभन्दा पनि घातक हुने गरेको पाइएको छ (दाहाल १९९६)। पहिरोकै कारण खेतबारी नष्ट भएका कारण गाउँ नै छोडेर पलायन भएका परिवारहरूको सङ्ख्या घरबारी पहिरोमा परेको कारण गाउँ छोड्नेको सङ्ख्याभन्दा धेरै छ।

तराईमा केही दशक अघिदेखि मात्र घना आवादी हुन थालेकाले संवत् २०२० अघि त्यो क्षेत्रमा बाढीको प्रकोप कतिको महसुस गरियो भन्ने कुरा अस्पष्ट नै छ।^३ गाउँहरू डुबानमा पर्ने, सर्प, बिच्छीजस्ता विषालु जीवको आतङ्क फैलने, हप्तौँसम्म गाउँबस्तीमा पानी जमिरहने कारणले स्थानीय बासिन्दाले कष्टपूर्ण जीवन गुजार्नु पर्ने, घर पालुवा जनावरलाई खुवाउने घाँस, अन्न नहुनाले भोकभोकै मर्ने, बाहिरी सम्पर्क विच्छेद हुनाले शारीरिक र मानसिक पीडासमेत थपिने आदि तराईका प्रमुख समस्या हुन्।

छापामा जनघनको क्षति भएका समाचारले प्राथमिकता पाउने गरे पनि ती समाचारको सन्दर्भलाई पछ्याएर गरिएका थप खोजमूलक खबर र लेख नगण्य आएका छन्। यहाँनेर पत्रकार र अनुसन्धानकर्ता दुवैबाट कञ्जुसाईं भएको महसुस हुन्छ। साथै, प्रकोपसम्बन्धी समाचारको शृङ्खला नै तयार भएपनि यस विषयमा बहस चिन्तन-मनन गर्न गराउन बाढी-प्रकोप व्यवस्थापनमा कार्यरत सरकारी निकाय र संघ-संस्थाहरूलगायत समाजका कुनै पक्षबाट पनि चासो देखाउने गरेको पाइँदैन। प्रकोपबाट हुने जनघनको क्षतिलाई दैवीशक्तिको लीलाजस्तै टारेर टार्न नसकिने घटनाको रूपमा लिएको भान हुन्छ।

सीमाक्षेत्रमा हुने डुबान समस्याप्रतिको चासो

नेपालमा उत्पत्ति भएका सबै खोला, नदीहरू भारतीय भूमि हुँदै समुद्रमा मिल्छन्। पहाडी भेगमा साँघुरिएर र वेगले बग्ने यी नदीहरू तराईको सम्म फाँटमा पुग्दा पानीको आयतन र त्यसले ओगट्ने क्षेत्रका हिसाबले निकै विस्तारित भइसकेका हुन्छन्। यी नदीहरूमा वर्षाको पानी मिसिनाले आउने बाढीका कारण वर्षेनी थुप्रै समस्याहरू बेहोर्नु परिरहेको छ। यस्ता ठूला नदीमा आउने बाढीले जमीन कटान गर्ने, पुर्ने तथा पूरै गाउँलाई नै डुबाउने गरेको छ। नेपालको तराईमा र भारतका बिहार, उत्तर प्रदेशमा यी नदीले करिब करिब उस्तै समस्या ल्याउँछन्।

नेपाल र भारत दुवैले उल्लिखित समस्याबाट मुक्तिका लागि नदी नियन्त्रणका प्रयास गरिरहेका छन्। नदीहरूले समय समयमा गर्ने बहाव परिवर्तन र

वर्षायाममा आउने बाढीबाट हुने क्षति कम गर्न नदी नियन्त्रण गर्नु पर्छ भन्ने मान्यता प्रचलित छ दुवै देशमा। यसका लागि नदी किनारमा तटबन्ध निर्माण गर्ने, बाँध बाँच्ने जस्ता प्रयास हुँदै आएका छन्। तटबन्ध बनायो भने सो भेगका जनताको दुःख हरिने तथा नदीलाई नियन्त्रण गरे मात्र विकास संभव हुन्छ भन्ने मान्यताले नेपाल भारत दुवै उत्तिकै प्रभावित छन्, र यस्तो मान्यता राख्ने बहुमतमा छन्। नदी नियन्त्रणसम्बन्धी 'कमला नदी तटबन्ध निर्माण कार्य शुरु' शीर्षकमा प्रकाशित समाचारमा भनिएको छ:

कमला नदी नियन्त्रण योजना अर्न्तगत धनुषाको इनर्वा गा.वि.स.मा निर्माण हुने २ कि.मी. लामो तटबन्धको शिलान्यास जि.वि.स. सभापति रामचरित्र साहले गर्नु भयो। १६२ मे.टन चामल र रु ३७५०,००० खर्च हुने सो आयोजना निर्माण गर्दा ५०० परिवार र ३०० हेक्टर खेतीयोग्य जमिन संरक्षण हुने कुरा योजना प्रमुख उमेशचन्द्र लालले बताउनु भयो। सो कार्य गर्दा ३५,८५३ अक्ष र ४६१ जना दक्ष मजदुरले रोजगारी पाउने छन् (कान्तिपुर १५ वैशाख २०५५)।

यस समाचारमा तटबन्धबाट हुन सक्ने फाइदालाई बढाइ चढाइ गरेर देखाउन खोजिएको छ। दुई किलोमिटर लामो तटबन्ध निर्माण गर्न लाग्ने मजदुरको संख्या अपत्यारिलो लाग्ने गरी धेरै बताइएको छ। रोजगारी पाउनेको संख्या, संरक्षण हुने जमिन र परिवारको आंकडासमेत खुलाएर तटबन्धबाट फाइदै फाइदा मात्र छ भन्ने आभास दिन खोजिएको छ।

तटबन्धले सुरक्षित पारिएको स्थानमा तटबन्ध टुटेर हुन सक्ने जनघनको क्षति, तटबन्ध नहुँदा हुने क्षतिको तुलनामा कैयौँ गुणा बढी हुन सक्ने वास्तविकतालाई यहाँ ध्यान दिइएको छैन। कतिपय ठाउँमा तटबन्ध, बाँध आदिको प्रयोग गरी सकेपछि बाढीको समस्या कम भएको छैन, अरु चर्किएको छ। त्यहाँको समुदायले त्यस्ता संरचना भत्काएर भएपनि बाढीबाट हुने क्षति रोक्नुपर्छ भनेर आवाज उठाएको पाइन्छ। डुबानबाट गाउँबस्तीलाई जोगाउन भनेर बनाइएका तटबन्धले गर्दा उल्टै नोक्सान हुन पुगेको यस्तै एउटा समाचारको अंश:

वाग्मती नदीमा आएको बाढीले सर्लाही जिल्लाको मैनाथपुर गा.वि.स. नजिक सो नदी नियन्त्रणका लागि बनाएको तटबन्ध दुई वेगला वेगलै ठाउँमा भत्किँदा वडा नं.६ र ८ डुबानमा परेर २०० परिवार घर छोडेर अन्यत्र शरण लिन बाध्य भएका छन् (गोरखापत्र २२ साउन २०५७)।

भारत सरकारले नदीहरूमा वर्षेनी आउने बाढीबाट पर्ने दुष्प्रभावलाई कम गर्न नदी नियन्त्रणसम्बन्धी विभिन्न प्रयास गरिरहेको छ। भारतले बाढी नियन्त्रण सँगसँगै सिंचाइ र विद्युत सुविधा प्राप्त गर्नका लागि नेपाली सीमा क्षेत्रमा बाँध एवं तटबन्ध निर्माण गरेर नेपालबाट बग्ने नदीहरूलाई नियन्त्रण गर्ने गरेको छ। कोशी र गण्डकी जस्ता ठूला नदीहरू एवं वाग्मती, बबई, तिनाउ र भरही जस्ता मझौला तथा साना नदीहरूमा भएका यस खाले भारतीय क्रियाकलापबाट नेपाली भूभाग जलमग्न हुने गरेकाले यस्ता आयोजनाको नेपालमा विरोध हुँदै

^३ त्यस बेला प्रकाशित हुने पत्रपत्रिकाहरूमा प्रायः पहाडी क्षेत्रमा भएका बाढीपहिरो प्रकोपका घटनाहरू उल्लेख गरिएका छन्। तराई क्षेत्रमा बाढीको असरबारे उल्लेख समाचार नगण्य छन् (पौडेल २००१)।

आएको छ। कोशी ब्यारेजका कारण नेपाल पक्षलाई भएको बेफाइदाबारे जनएकता साप्ताहिकले आफ्नो सम्पादकीयमा लेखेको छ:

सधैँ थोरै वर्षा हुँदा पनि डुबान हुने कोशी क्षेत्रमा यसपालि ठूलो वर्षा हुँदा पनि डुबान नभै टरेको छ। यसको कारण भारतीय पक्षले कोशी ब्यारेजका ढोका खुलै राखनाले हो। यसर्थ वर्षाले होइन भारतीयहरूले वर्षादेखि नेपाली भूभाग डुबान गर्ने गरेका रहेछन् भन्ने भेद खुलेको छ (जनएकता २२ भाद्र २०५५)।

प्रजातन्त्र पुनर्स्थापनापछिको खुला समाज र मिडियाको विस्तारका कारण नेपाल र अन्य राष्ट्रबीच हुने विभिन्न सम्झौता, सहमति र त्यसमा पनि भारतसँग पानीको उपयोग वा नदी नियन्त्रणका सबै प्रयत्नहरूप्रति नेपालीहरूले खोजीनिती गर्ने गरेको पाइन्छ। भारतसँगका प्राकृतिक संशाधनहरूको उपयोग सम्बन्धमा विगतमा भएका दुईपक्षीय सन्धि सम्झौताहरूमा नेपाल ठगिएको महसुस गरिएकाले भारतसँग हुने कुनै पनि प्रयासहरूलाई शंकाको दृष्टिले हेर्ने गरेको पाइन्छ नेपालमा। महाकालीको टनकपुर ब्यारेज सम्बन्धमा तत्कालीन प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाले गरेको सम्झौताको विवाद सर्वोच्च अदालतसम्म पुगेको थियो भने महाकाली नदीको पानी उपयोगसम्बन्धी सन्धि सरकारी तवरबाट हस्ताक्षर भएर संसदको दुईतिहाई बहुमतले स्वीकृत गरे पनि अबै विवाद जारी छ।

हालैका वर्षमा भारतले नदी नियन्त्रणका लागि नेपाल-भारत सीमा नजिकै तटबन्ध तथा बाँध निर्माण गर्ने क्रमलाई तीव्रता दिएपछि ती विषयमा उल्लेख्य रिपोर्टिङ भएका छन्। २०५७ सालको मनसुनी वर्षा हुँदा लक्ष्मणपुर बाँधका कारण बाँके जिल्लाका सीमावर्ती गाउँहरू र २०५८ मा रसियावाल खुर्दलोटन बाँधका कारण रूपन्देही जिल्लास्थित मर्चवार क्षेत्रको हजारौँ एकड जमीन डुबानमा पर्‍यो। रसियावाल खुर्दलोटन बाँधले बुद्धको जन्मस्थल मानिएको लुम्बिनी क्षेत्रसमेत डुबानमा पर्ने समाचारले नेपाली जनमानसलाई निकै प्रभाव पारेको थियो। नेपाली छापामा यस समस्यालाई लिएर प्रचुर सामग्री छापिएको पाइन्छ। सीमा क्षेत्र डुबान भएको प्रसंगमाथि कान्तिपुर दैनिकमा मात्र ५५ वटा सामग्री छापिएका छन् जसमध्ये ७ वटा सम्पादकीय/लेखहरू छन्। भारतले निर्माण गरेका यी तटबन्ध, बाँधका कारण सृजित समस्याहरूप्रति चासो देखाउँदै सबैजसो पत्रिकाले आफ्ना स्थानीय रिपोर्टरहरूलाई परिचालन गर्नुका अतिरिक्त केन्द्रबाट पनि रिपोर्टरहरूलाई स्थलगत अध्ययनका लागि पठाएका थिए। सीमा क्षेत्रको बाढी प्रकोपको विषयलाई लिएर लेख र सम्पादकीय लेखिएका एवं उल्लेख्य बहस पछिल्ला दुईसालमा धेरै नै पाइन्छ।

सीमा क्षेत्र डुबानले स्थानीय बासिन्दालाई पुऱ्याएको असरलाई छापारहरूले प्रभावी तवरले बाहिर ल्याए जसमा 'राष्ट्रियता'को भावनाले पनि निकै काम गरेको थियो। यस प्रसंगमा भएका रिपोर्टिङ समाज र राष्ट्रको ध्यानाकर्षण गराउन प्रभावकारी सावित भए। राजनीतिक दल, सरकारी निकायहरू र विशेषज्ञहरूले समस्याको कारण र निदानबारे आ-आफ्ना दृष्टिकोण प्रस्तुत पारे। सरकारले प्राथमिकताका साथ समस्याको विकास खोज्ने अग्रसरता देखाउन

थाल्यो। सरकारी तहबाट बाँकेमा डुबान पीडित समुदायलाई सुरक्षित आश्रय स्थलमा राख्ने कामसमेत भयो। यिनै समस्यालाई लिएर नेपाल र भारतका सरकारहरूले आपसमा वार्ता गरी थप समस्या हुन नदिन र भएका समस्यालाई क्रमशः हटाउन सहमति जनाए। लक्ष्मणपुर ब्यारेजका कारण बाँके जिल्लाका गाउँहरूलाई डुबान हुन नदिन नदीको दुवै किनारामा थप तटबन्ध निर्माण गर्ने र मर्चवार क्षेत्रमा अरु डुबान हुन नदिन भारतमा निर्माणाधिन तटबन्धको कार्य स्थगित गर्ने काम भयो। विगतमा कोशी र वाग्मती नदीका कारण क्रमशः सप्तरी र रौतहट जिल्लामा भएको डुबानलाई लिएर रिपोर्टिङ भए पनि यसपालिको जस्तो ती सामग्रीहरू प्रभावकारी भएका थिएनन्।

नेपाल भित्रै बनेका तटबन्ध जस्ता संरचनाले गर्दा पनि तराईका धेरै ठाउँ डुबानमा परेका छन् जसको चर्चा भने बेजोडसँग हुन सकेको छैन। यो प्रसंगबाट छापारहरूमा विदेशीका कारणले भएका डुबान समस्यालाई मात्र गम्भीरताका साथ लिने प्रवृत्ति रहेको हो कि भन्ने प्रश्न खडा भएको छ। सीमाक्षेत्र डुबानबारे विभिन्न राजनीतिक दल, नागरिक समाज तथा मिडियाले निरन्तर आवाज उठाएका कारण तटबन्ध र बाँध निर्माणको कार्य तत्कालका लागि बन्द भयो जसका लागि मिडियाले गौरव गर्ने ठाउँ छ। तर, सँगै राम्ररी बहसमा नआएको सवाल हो नदी नियन्त्रण गरेर मात्र प्रकोप व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ भन्ने अवधारणा र प्रविधि छनौटसम्बन्धी प्रसंग।

इन्जिनियरिङ ज्ञान र प्रविधिले परम्परागत धारणा बदलेर बाढी-पहिरोलाई नियन्त्रण गर्न सकिने सामान्य प्राकृतिक घटना मान्ने धारणा बनाइदिएको छ। ठूला बाँध, तटबन्ध र बाढी निकास गर्न बनाइएका कृत्रिम निकास जस्ता प्रविधिले यस्तो धारणा बनाउन मुख्य भूमिका खेलेका छन्। अहिले नेपाललगायत संसारका धेरैजसो मुलुकमा बाढीलाई नियन्त्रण गरेर बाढी-प्रकोपको सामना गर्ने धारणा हावी छ। बाढी नियन्त्रण कार्यक्रम यस्तै अवधारणाको कार्यरूप हो। यो अवधारणाले बाढीलाई नियन्त्रण गरेर मानिसलाई इच्छाएको ठाउँमा बस्न उत्प्रेरित गर्न खोज्छ। यो सोचाइ बाढीबाट बचन 'बाढीसँगै बाचन सिकौं' भन्ने पुख्र्यौली मान्यताको विपरित छ। नदीलाई हस्तक्षेप गरेर प्राप्त हुने अस्थायी सुरक्षाभन्दा मानव समुदायले आफू निश्चित सीमाभित्र रहेर नदीलाई प्राकृतिक रूपमा नै बग्नु दिनुलाई राम्रो उपाय हो भन्ने कुरामा यो वैचारिक धारले जोड दिन्छ। अधिल्लो मूलधार हो जसलाई 'प्रकोप केन्द्रित' र पछिल्लो वैकल्पिक धार हो जसलाई 'समुदाय केन्द्रित' धार मान्ने गरिन्छ। तर वैकल्पिक धारले छापामा उस्तो स्थान पाएका छैनन्; बहसको राम्ररी शुरुआत भएकै छैन। मूलधार र वैकल्पिक धारबीच रहेका सैद्धान्तिक मतभेदहरूको विस्तृत चर्चा यसपछिको परिच्छेदमा गरिएको छ।

उद्धार तथा राहत कार्य

जनसङ्ख्या वृद्धि, बसाइँसराइँ, विस्थापित वा सुकुम्बासी परिवारको सङ्ख्या बढ्दै गएका कारण जनसङ्ख्याको उल्लेख्य हिस्सा असुरक्षित क्षेत्रमा बसिरहेको अनुमान गरिएको छ। नदीहरूमा तटबन्ध लगाएपछि बाढीको समस्या समाधान हुने

विश्वासमा बाढी फैलने क्षेत्रमासमेत बस्ती विस्तार भैरहेको छ। व्यक्तिगत र सामाजिक प्रयोजनका लागि घर, विद्यालय आदि निर्माण भइरहेका छन्। बाँध र तटबन्ध बाढीबाट बचाउन बनाउने गरिन्छ तर राम्ररी अध्ययन नगरी बनाइएका यस्ता संरचनाले उल्टै वर्षाको पानीको निकास बन्द गरिदिँदा वरपरका गाउँबस्तीमा बाढीको प्रकोप चर्किएका घटना बढ्दै छन्। तिनै संरचना भत्किएर पनि नोक्सानी हुने गरेको छ। त्यस्तै पहाडी क्षेत्रमा राजमार्ग छेउ निकै बस्तीहरू विस्तार हुँदैछन्। पहाडै पहाड भएर जाने यस्ता राजमार्गमा व्यवसाय र रोजगारीका अवसरका खोजीमा बसेका यस्ता बस्तीहरूले बाढी पहिरोबाट हुन सक्ने संभावित क्षतिलाई कम आँकलन गरेका हुन्छन्। यस्तो स्थितिमा पहाडमा आउने पहिरोले उक्त क्षेत्रको जनजीवनलाई प्रभावित गर्ने गरेको पाइन्छ।

तराईमा हुने बाढी-पहिरोको प्रकृति पहाडका बासिन्दाले भोग्ने समस्याभन्दा भिन्न हुन्छ। तराईमा बाढीबाट डुबान र कटानको समस्या तुलनात्मक रूपमा अपेक्षित र धीमाबाट व्यापक हुँदैजाने किसिमको हुन्छ। जनजीवन अस्त-व्यस्त र कष्टकर हुन्छ तर पहाडको जस्तो एकैपटक गाउँबस्ती बगाउने किसिमको भने कम्मै हुनेगर्छ। तराईमा बाढीले क्रमशः डुबान र कटान गर्दै गएर ठूलो क्षेत्रमा असर पार्छ।

बाढी-प्रकोपका घटना भएपछि उद्धार र पुनर्स्थापन कार्यमा केन्द्रीय सरकारको गृह मन्त्रालयअन्तर्गत दैवी प्रकोप व्यवस्थापन तथा लागू औषध नियन्त्रण विभागले प्रकोप पीडित क्षेत्रमा राहत तथा उद्धार कार्यक्रम संचालन गर्छ भने स्थानीय सरकारका निकायहरू र नागरिक समाज पनि परिचालित भएको पाइन्छ। प्रचलित नीति प्रकोप पीडितलाई तत्काल उद्धार गरी राहतस्वरूप केही नगद र जिन्सी सहयोग उपलब्ध गराउनमा केन्द्रित छ। प्राकृतिक प्रकोपका घटना भएको अवस्थामा सोको जानकारी दिने र सो प्रकोपबाट मुक्ति पाउन गरिएका प्रयासहरूलाई सञ्चार माध्यमले उल्लेख्य स्थान दिने गरेका छन्।

छापामा बाढी-पहिरो पीडितलाई राहत वितरण गरिएका, घाइते व्यक्तिलाई उपचार गरिएका र जोखिमपूर्ण स्थानमा रहेका व्यक्तिहरूलाई उद्धार गरिएका खबरहरू सङ्ख्यात्मक रूपमा 'जनधनको क्षति' सम्बन्धी खबरकै हाराहारीमा पाइन्छन्। उद्धार कार्यको प्राथमिकता निर्धारणमा हुने त्रुटि, राहत र वितरणमा भएको कमजोरीलाई लिएर आलोचना गर्दै लेखिएका सामग्रीहरू प्रायः साप्ताहिक पत्रिकामा प्रकाशित हुनेगरेका छन्। जनैकता साप्ताहिकको सम्पादकीयको एक अंश:

एकातिर प्रकोप पीडितहरू राहत नपाई छुट्टैपटाई बसेका छन् भने अर्कोतिर सत्ताधारीहरूले राहतका नाममा मोजमस्ती मारिरहेको कुरा प्रचारमा आएको छ। घरबारविहिन भएका बाढी-पहिरो पीडितलाई एउटा छानो र एक मानोको व्यवस्था गर्नुको बदला हवाई निरीक्षण गरेर राहत दिएको प्रचार गर्नु लज्जास्पद कुरा हो। प्रकोपहरू पर्दा राहतको नाममा भ्रष्टाचार गर्ने परम्परा बसिसकेको हुनाले भ्रष्टाचारी र सत्ताधारीहरूलाई प्रकोपहरू दुहुना गाई समान बनेका छन्। सचेत नेपालीले यसको विरुद्धमा डटेर सामना गर्नुपर्छ (जनैकता २२ भाद्र २०५४)।

प्रकोप भएका घटनासँगै आउने प्रारम्भिक क्षतिको विवरण समावेश भएको खबरका आधारमा राहत वितरण गरिने हुँदा प्रत्यक्ष असर देखिने गरी पीडित भएका व्यक्तिवाहेक अरुले त्यस्तो सहयोग र सहानुभूति प्राप्त गर्न नसक्दा असन्तुष्टि व्यक्त हुनेगरेको पाइन्छ। राहत वितरणलाई लिएर भएका असन्तुष्टिले मूठभेड र सडक जाम गर्नेसम्मका घटना भएका खबरले पनि पत्रिकाहरूमा स्थान पाएका छन्। राहत वितरण भएको समाचारपछि प्रकोप पीडितहरूको स्थिति र गतिविधिसम्बन्धी थप खबरहरू भने नगण्यप्रायः आएका छन्।

राहत र पुनर्स्थापना कार्यक्रमको औचित्य, प्रभावकारिता र त्यसका पछाडि हुनेगरेका आर्थिक एवं राजनीतिक खेलका विषयमा नगण्य मात्रामा रिपोर्टिङ्ग भएका छन्। कुनै परियोजनाबाट प्रकोप न्यूनीकरण गर्न के-कति योगदान पुग्यो एवं तिनको कार्यान्वयन हुँदा र नहुँदाको स्थितिमा कति भिन्नता छ भन्ने किसिमका समीक्षात्मक विवरणको पनि अभाव देखिन्छ छापामा।

उद्धार तथा राहत कार्यको स्तर र प्रकोपको गम्भीरता प्रकोपबाट मारिने र घाइते हुनेको सङ्ख्या, प्रत्यक्ष प्रभावित घरधुरीको सङ्ख्या र प्रभावित ठाउँको सडक सम्पर्क, राजधानीदेखिको दूरी वा राष्ट्रिय चासोको हिसाबले कति महत्वपूर्ण छ भन्ने कुरामा निर्भर गर्ने गरेको पाइन्छ। राजधानी छेउका जिल्लामा भएका र टाढाका जिल्लामा भएका उस्तै घटनामध्ये सरकारको बढी ध्यान प्रायः राजधानीको सन्निकट जिल्लाले पाउँछ भने संचार माध्यमको भूमिका पनि खासै पृथक हुँदैन सरकारकोभन्दा। राजधानीबाट टाढा भए पनि मन्त्री वा प्रभावशाली सांसदको जिल्लामा घटेको घटना हो भने त्यसले पनि प्राथमिकतामा फरक पार्ने गरेको पाइन्छ। हेलिकप्टरको सहायताले घाइतेको उद्धार गरी अस्पताल पुऱ्याएको, प्रहरी वा सेना सलग्न रहेको र सरकारी अधिकारीले प्रभावित क्षेत्र निरीक्षण गरेको जस्ता घटना महत्वको समाचार बन्दछन्। स्थानीय तहमा समुदायकै पहलमा हुने राहत र उद्धार कार्य महत्वको समाचार बन्ने गरेको पाइँदैन।

प्रकोप रोकथामका लागि स्थानीय प्रयास

बाढी-पहिरोका समस्याले चर्को रूप लिँदै गएपछि गाविस र जिल्लास्तरमा त्यसको रोकथामको उपायका खोजी गर्न बैठक र भेला आयोजना भएका खबर आउन थाल्छन्। यस्ता खबरहरू विभिन्न संघसंस्थाले गरेका विकास कार्यक्रमबाट प्राप्त हुने अनुभवमा आधारित हुन्छन्। स्थानीय निर्वाचित पदाधिकारी, अगुवा व्यक्ति, प्रकोप पीडित र स्थानीयस्तरमा कार्यरत सरकारी एवं नैरसरकारी निकायका पदाधिकारीहरूसँग कुराकानी गरेर तयार पारिने यस्ता खबरहरू प्रायः छापामाको भित्री पृष्ठमा छापिन्छन्। यी खबरहरू मुलुकका विभिन्न भागमा स्थानीय समुदायले भोग्ने बाढीपहिरोको प्रकोपका स्वरूप र त्यसको समाधान गर्ने स्थानीय दृष्टिकोण बुझ्न उपयोगी छन्। स्थानीय जनसमुदायले नदी, पहिरो र गल्छी नियन्त्रण गर्न अपनाएका प्रविधिमध्ये पुर्खाहरूले अपनाएको पोखरी प्रणाली प्रभावकारी रहेको भन्ने विज्ञहरूको विचारलाई महत्वकासाथ मूल्यांकन मासिक (२०५६ साउन/भदौ) मा चर्चा गरिएको छ।

पहाडी क्षेत्रमा वायो-इन्जिनियरिङ प्रविधिबाट भूक्षय र पहिरो नियन्त्रण गर्न सघाउ पुगेको जस्ता नयाँ प्रविधिको प्रभावकारिता भल्काउने एकाध खोजखबर प्रकाशित भएका छन् छापामा। जनताले स्थानीय स्तरमा गरेका उदाहरणीय कार्यलाई सार्वजनिक गर्न संवादाताहरूले सद्वाहनीय भूमिका खेलेका छन्। यस्तो प्रयास भल्काउने 'जैविक प्रविधिबाट सिन्धुलीमा नदी नियन्त्रण कार्य शुरु' शीर्षकको कान्तिपुरमा छापिएको समाचारको अंश:

सिन्धुली जिल्लाकै उर्वर खेतीयोग्य जमिन मानिने तीनपाटन फाँटका बासिन्दाहरूले वर्षेनी वर्षा शुरु भएपछि आतिर चदाहा खोला नियन्त्रणका लागि विकास अड्डाहरू जि.वि.स., जि.सि.का. धाउने गर्दथे। बारम्बार धाएपछि दुई चार थान तार-जाली पाउंथे र कहिलेकाहीँ त्यो पनि हात पर्दैनथ्यो। पाएका केही थान तार-जाली लगाउनु खोलालाई जिस्काउनु सरह हुन्थ्यो। बाढीले गर्दा त्यहाँका कैयौँ परिवार सुकुम्बासी भएर गाउँ छाडे। गाउँमा बस्नेहरूले खोलालाई नियन्त्रण गर्ने उपाय खोज्दै रहे। यस वर्षदेखि उनीहरूले आफ्नै घरगोठमा निर्मित जैविक प्रविधि, जसलाई भकारी कार्यक्रम भनिएको छ, बाट नदी नियन्त्रण शुरु गरेका छन्। बाँसका भाटाबाट धान राख्ने भकारीभै त्यसभित्र बालुवा राखी नदी किनारामा राखिने यो प्रविधि वातावरणीय दृष्टिले पनि लाभदायक रहेको स्थानीय बासिन्दा बताउँछन् (कान्तिपुर १५ वैशाख २०५५)।

यस्तै 'सावो' नामको वायो-इन्जिनियरिङ प्रविधि जापानी सहयोग संस्थाको संलग्नतामा चुरेक्षेत्रमा लागू भएको र राम्रो परिणाम दिएको उल्लेख गरिएका समाचार पनि छापिएका छन्। डानिडाको सहयोगमा धादिङ जिल्लामा संचालित भू-जलाधार संरक्षण आयोजनाले हासिल गरेको उपलब्धि सम्बन्धी समाचार विवरण २०५६ जेठको गोरखापत्रमा छापिएको छ। अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूको अग्रसरतामा हुने प्रकोप व्यवस्थापनसम्बन्धी यस्ता कार्यक्रमहरूले कालान्तरमा दिने प्रतिफलहरूको अध्ययन गरिनु बाँकी नै छ। तर पनि स्थानीयस्तरमा शुरुआती दिनहरूमा आयोजना सम्पन्न भएपश्चात ती आयोजनाहरूले दुःख हर्ने बताउँदै समाचार सामग्रीहरू छापिएको पाइन्छ। 'विकास पत्रकारिता' गर्न अभिरुचि राख्ने केही पत्रकारहरूले पनि स्थलगत अध्ययन गरी पुख्यौली ज्ञान वा विकसित प्रविधिको उपयोगबाट स्थानीय स्तरमा भए गरेका राम्रा गतिविधिहरूलाई बाहिर ल्याएको देखिन्छ। अन्यथा विभिन्न गैरसरकारी संस्थाहरूको आयोजनामा भएका त्यस्ता कार्यक्रमहरूबारेका समाचार प्रायः सम्बन्धित संस्थाहरूले प्रेस सम्मेलन वा विज्ञप्ति जारी गरेर संप्रेषण गराएका कारण आउने गर्छन्।

बाढी-पहिरो पीडित समुदायको छटपटीको चित्रण

छापामा हुने गरेका रिपोर्टिङले सार्वजनिक गर्ने गरेको अर्को मूल विषय पीडित समुदायको छटपटीको चित्रण हो। पीडित समुदायले आफ्नो ठम्माइअनुसार बनाउने, भत्काउने, दबाव दिने र प्रकोप कम गर्न आफैँ अग्रसरता देखाउने गरेका छन्। डुबानको कारण बनेका तटबन्ध, नहर, सडक आदि आफैँ भत्काउने वा सम्बन्धित जिम्मेवार निकायलाई त्यसो गर्न दबाव दिने गरेका

घटनाहरू तराईमा हुने गरेका छन्। विस्थापित भई अस्थायी शिविर बनाएर वनको छेउछाउ बसेका परिवारलाई वन विभागले हटाउने र सडक किनारामा छाप्रो हालेर बसेकालाई सडक विभागले धपाउने गर्न थालेपछि बाध्य भई उनीहरूले सडक जाम गरेर आफ्नो माग पुरा गराउनु परेका खबरहरूलाई निजीक्षेत्रका छापाले बढी महत्व दिएका छन्। नवलपरासीका बाढी पीडितले उत्तरतिरबाट आउने खोलानाला थुनिएर दर्जनौँ गाउँबस्ती डुबानमा परेपछि बाध्य भई त्यहाँको नहर र सडक काटेर पानी निकास गराएकोमा सरकारले पहिलेकै ढाँचामा बनाउन खोज्दा पीडित पक्षले विरोध गरेको जानकारी 'विरोध हुँदाहुँदै गण्डकी नहर पुन निर्माण शुरु' शीर्षकको समाचारबाट पाइन्छ (कान्तिपुर २७ साउन २०५५)। त्यस्तै, बाढीको चपेटाबाट समुदायले आफ्नो बचाउ गर्न खोज्दा भएको परिणामका बारेमा कान्तिपुरकै अर्को समाचारको अंश:

महोत्तरीको जगाहा नदीको बाढी सुनौलो गा.वि.स.मा प्रवेश गर्दा ८२ परिवार डुबानमा परे। स्थानीय बासिन्दाका अनुसार सदरमुकाम जोगाउने उदेश्यले रातु नदीमा बाँध बाँधिदिदा सो डुबान हुनपुगेको हो। जगाहा नदीलाई जि.सि.का. र जि.वि.स.को सहयोगले पुरानो धारमा फर्काइएको थियो। प्र.जि.अ.का अनुसार ३७ परिवारलाई मुआब्जा दिएर अन्यत्र बसोबास गर्न आग्रह गरिएकोमा उनीहरू नमानेर त्यहीँ बसेका हुन्। प्रभावित परिवारलाई तत्काल राहतस्वरूप ३ क्वीन्टल च्युरा र ६० के.जी. चिनी पठाइएको छ। करिब ३ वर्ष पहिले सोही ठाउँमा बाँध बाँधिेकोमा सो बाँध स्थानीय बासिन्दाले भत्काउँदा सदरमुकाम लगायत ८ गाँउहरू डुबानमा परेका थिए (कान्तिपुर २४ असार २०५६)।

प्रकोपबाट पीडित समुदायलाई उद्धार गर्ने क्रममा विद्यालय तथा अन्य सरकारी स्वामित्वका क्षेत्रमा बसाउने गरेको पाइन्छ। एकादुई मुख्य दैनिक पत्रिकाहरूले प्राकृतिक प्रकोपका कारण प्रभावितहरूको बिल्लीबाँठ परेको समाचारलाई तस्वीरको प्रयोग गरेर पनि बाहिर ल्याएका छन् जसले पीडितहरूप्रति सम्बन्धित सबैको थप ध्यानाकर्षण हुने गरेको छ। बाढी पीडितमध्ये जीविकोपार्जनका साधन गुमाएकाहरू आफ्नो गाउँघर छाडेर पलायन हुने गरेका समाचारहरू पनि छापामा आएका पाइन्छन्।

राजमार्ग अवरोध

बाढी पहिरोका कारण अकस्मात राजमार्ग अवरोध भएको घटनालाई स्थानविशेषका आधारमा छापारहरूले महत्व दिने गरेको पाइन्छ। राजमार्ग अवरोधले पारेको असरसम्बन्धी खबरका केही शीर्षक हुन्: 'एम्बुलेन्सबाट राजधानीमा उपचार गराउन हिँडेका बिरामीले सडक अवरोधका कारण उपचार पाएनन्', 'बसलाई पहिरोले पुर्दा यात्रु घाइते', 'बाढीले बस बगायो' आदि। धेरैजसो जिल्ला र गाउँहरू जोड्ने सडकहरूमा वर्षा शुरु हुनासाथ यातायात बन्द हुने गरेका खबर छापामा पाइने गरेका भए पनि ती भित्री पृष्ठको अन्तरकुन्तरमा भेटिन्छन्। यस्ता अधिकांश खबरहरू सार्वजनिक जानकारी दिने अभिप्रायले प्रकाशित

हुने गरेको पाइन्छ। राजधानीसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने बाहेकका राजमार्गहरूमा एक दुई दिन यातायात बन्द हुनु सामान्य घटना हुने गरेकाले छापाका लागि यस्ता विषय उल्लेख्य बन्ने गरेका छैनन्।

छापामा राजधानीको सरोकार भएका विषयले बढी महत्व पाउने गरेको प्रस्ट देखिन्छ। पृथ्वी राजमार्गको कृष्णभीरमा गएको पहिरोको बारेमा भएको रिपोर्टिङ यसैको उदाहरण हो। २०५७ साल साउन महिनामा कृष्णभीरमा गएको पहिरोका कारण लगातार ११ दिन उक्त राजमार्ग बन्द भएको थियो। कृष्णभीरमा गएको पहिरोका कारण पोखरालगायत पूर्व-पश्चिमबाट राजधानी आउने जाने यातायात ठप्प भएका थिए। सोही समयमा पुरानो त्रिभुवन राजपथ पनि बाढीकै कारण अवरुद्ध थियो। राजधानीमा इन्धन, खाद्यान्न र ताजा सागसब्जी जस्ता आधारभूत वस्तुको अभाव हुने स्थिति पैदा भइसकेको थियो। कृष्णभीरको पहिरोका बारेमा, त्यसलाई रोकथाम गर्ने विषयलाई लिएर *कान्तिपुर*, *गोरखापत्र* लगायतका सबै दैनिक पत्रिकाहरूमा पटक पटक समाचार सामग्री छापिएको पाइन्छ। सोही समयमा सिद्धार्थ राजमार्ग हत्तौसम्म पहिरोका कारण अवरुद्ध हुँदा पनि राजधानीबाट प्रकाशित हुने दैनिक छापामा एकाध मात्र सामग्री छापिएका छन्। राजधानीलाई प्रभाव पर्दा एउटा घटना मुख्य हुने र राजधानी बाहिरलाई प्रभाव पर्दा उस्तै प्रकृतिको अर्को घटना सामान्य भएको छ पत्रिकाहरूलाई।

धेरै पटक समाचारमा आएको अर्को प्रसंग हो: पुल नभएका कारण पूर्व-पश्चिम राजमार्गको नवलपरासीमा पर्ने भरही र बौलाहा खोलामा आउने बाढीले सवारी साधन बगाएका र सडक जाम गराएका घटना। छापामा महत्वसाथ उठाएका यी क्षेत्रमा सरकारले समस्याको निदान गर्ने प्रयास शुरु गरिसकेको हुनाले २०५८ सालमा यो प्रसंग समाचारमा नगण्य मात्रामा आएको छ।

छापामा कम महत्व पाएका प्रकोप व्यवस्थापनसम्बन्धी अनुसन्धान र बहस प्रकोपसम्बन्धी रिपोर्टिङ उल्लेख्य मात्रामा हुनु, राज्य एवं नागरिक समाजलगायत प्रकोप सरोकारवाला पक्षहरूको गतिविधि मुखरित हुनु छापाका सकारात्मक पक्ष हुन्। नीतिगत विषयहरू ओभरलेप गर्नु, अनुसन्धानमा आधारित भनाइभन्दा सतही र औपचारिकता निर्वाह गर्न बोलिएका, गरिएका गतिविधिको समाचार बढी आउनु र त्यस विधाभित्र भए गरेका नीतिगत बहस र विवादित विषयको चुरो सार्वजनिक हुन नसक्नु खटकिने पक्ष हुन्। प्रकोपका घटना जानकारीमा ल्याउनु र तिनको प्रभाव अनुसार तत्कालका राहत र उद्धारका प्रयास हुनु महत्वपूर्ण छन् नै। र, सँगै अर्को महत्वपूर्ण कुरो हो कसरी प्रकोपलाई व्यवस्थापन गर्ने भन्ने। पछिल्लो महत्वपूर्ण मुद्दाले छापामा खासै स्थान पाएको देखिँदैन।

सञ्चारकर्मीको ध्यानाकर्षण गराउन प्रकोप व्यवस्थापनसम्बन्धी सामाजिक-राजनीतिक गतिविधि हुनु आवश्यक हुन्छ। अरु मुलुकमा स्वतन्त्र पहिचान बनाएका जुभार सामाजिक संस्थाहरूद्वारा गर्ने जागरणमुखी कार्यक्रमले बहस चलाउन सघाउने गरेका भए पनि हाम्रो देशमा प्रकोप व्यवस्थापन क्षेत्रमा काम

गर्ने त्यस्ता संस्थाको अभाव महसुस हुन्छ। नेपालमा पनि जलविद्युत लगायतका केही क्षेत्रमा नागरिक समाजको सक्रियताका कारण सञ्चारकर्मीहरूले ती विषयमा कलम चलाउदा भण्डै चुरो समातेर लेख्ने गरेका उदाहरण छन्। बाढी प्रकोपको क्षेत्रमा काम गर्ने संस्थाहरू स्थानीय स्तरमा भर्खरै देखा पर्ने थालेका र यस विषयलाई प्रभावी तवरबाट बहसमा नल्याएकाले पनि छापामा सो अभाव खटकिएको हुनसक्छ। छापामा प्रकोपसम्बन्धी ओभरलेपमा परेका तर बहसमा नआएका केही महत्वपूर्ण पक्षहरूका बारेमा बूँदागत चर्चा गरिन्छ।

जोखिम धान्न सक्ने स्तर र प्रकोप

कुनै समुदाय प्राकृतिक प्रकोपमा पर्न सक्ने, त्यसको प्रभावको सामना गर्न सक्ने र त्यसमा परेर कति छिटो पूर्वस्थितिमा फर्कन सफल हुन्छ भन्ने क्षमताको आधारमा त्यस समुदायको जोखिमपन निर्धारण हुन्छ। कुनै व्यक्ति, परिवार वा समुदाय प्रकोपमा पर्ने संभावना के कति छ भनेर निर्धारण गर्ने विभिन्न मोडेलहरूमध्ये ब्लैकीको टोलीले अगाडि सारेको जोखिमपन विश्लेषणसम्बन्धी

तालिका २: बाढीपहिरो प्रकोपको जोखिम बजुन उपयोगी दबाव र छुटकारा विधि

बायाँ पक्ष ⇨			⇨ दायाँ पक्ष
आधारभूत कारणहरू	गतिशील कारणहरू	असुरक्षित अवस्था सिर्जना गर्ने कारणहरू	प्रकोप उत्पन्न गर्ने बाढीहरू
<ul style="list-style-type: none"> जनसंख्या वृद्धि संत सम्पत्तिको असमान वितरण हुने परिपाटी व्यक्तिगत लाभलाई जोड दिएर गरिने बचाउ कर्म बाढी डुवान भइरहने क्षेत्रमा बसाइँ सराईवन वारण वसी विस्तार वातावरणीय क्षति जस्तै: वन विनाश र भूक्षयमा वृद्धि क्षय सापटी वढ्दै गई संकटमा परेका गरीब परिवारको उदासीनता 	<ul style="list-style-type: none"> वर्गभेद: जीविकोपार्जन गर्नपुग्ने सीमित श्रमदायी भएका गरीबले सुरक्षात्मक: उपाय खोज्न नसक्दा खतरापूर्ण घर वा क्षेत्रमा बसोबास गर्न बाध्य हुनुपर्छ, जोहो गरेर राख्ने क्षमता हुँदैन निर्दुर्भेद: पौष्टिक आहारा प्रयोग गर्नसक्ने हैमियत कम भएका महिला रोगको शिवार हुने खतरा रहन्छ जातिभेद: सामाजिक सुरक्षाको संतमाथि कमजोर पहुँच, शोषण, जीविकोपार्जनका व्यवसाय खतरापूर्ण, सम्पतिबाट वंचित राज्य सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्न असमर्थ, गाउँ शहर वा क्षेत्रीय आधारमा पक्षपात 	<ul style="list-style-type: none"> तयारीको कमी: होचो क्षेत्रमा बसोबास भएका, पानीले छिटो गलाएर डान्न सक्ने कच्ची घर भएका र भूक्षय रोगको क्षेत्रमा रहेका परिवारले आत्मसुरक्षाका लागि पूर्व तयारी गर्न सक्ने स्थिति हुँदैन। प्रबोध हुन सक्ने पूर्वमानको जागकारी प्राप्त गर्न नसक्नु, सुरक्षाको प्रबन्ध भएको स्थान वा साधनबाट वंचित गराडनु, बाढी सुरक्षा बिमा हुन नसक्नु र रोगविह्वल डिङ्गन खोप मेत्राहरूबाट वंचित हुनु जस्ता कारणले पनि जोखिमपूर्ण अवस्था आइपर्दछ। पुनरुत्थान क्षमताको कमी: नासिएको घर जग्गा पुन उत्रासने क्षमता नहुँदा जोखिमपन भन्नु बढ्छ। जीविकोपार्जनका सीत छिन्निभन्नु हुन सक्ने स्थितिमा वढ्छ। म्यास्य: सफा पानीको कमी, सर्पको टोकाइ आदिका वारण विरामी पर्ने संभावना अरु वढ्छ। 	<ul style="list-style-type: none"> खट्टो भन्दा बढी नदी उत्रेर हुने बाढी नगातारको भीषण वर्षाले गर्दा जहातरी डुवान गराउने बाढी समुद्रतटीय क्षेत्रमा आर्थिक गर्दा हुने बाढी

स्रोत: ब्लैकी र अरु (१९८४)। * बायाँ पक्षका कारणहरू जति असन्तुलित हुन्छन् त्यति पिनने समुदायलाई भन्नेहरू बायाँतर्फ अग्रतम प्रकोप हुन सक्ने जोखिमपूर्ण क्षेत्रको न्याउँछन् र दायाँ पक्षका कारणहरूले अचानकीको जस्तो काम गर्ने हुनाले दुईको बेगमा पर्ने समुदाय प्रकोपसिद्ध हुन पुग्छन्।

मोडेल प्रमुख मानिन्छ। यसलाई 'दबाव र छुटकारा विधि' (Pressure and Release or PAR Model) भनिन्छ। यसबाट जोखिमपन बढाउन दबाव सिर्जना गर्ने र तिनबाट छुटकारा दिलाउन सहयोगी तत्वहरू के कस्ता छन् भन्ने कुरा पनि विश्लेषण गर्न सकिन्छ। यो विधिले बाढी प्रकोपबाट हुने जोखिमपन घटबढ हुनुमा सामाजिक संरचनाको स्वरूप झल्काउने तीनथरी कारणहरू र प्राकृतिक घटनाहरू बीचको अन्तरनिहित सम्बन्धलाई व्याख्या गरेको छ। तालिका २ मा यो विधिलाई बाढी प्रकोपको सन्दर्भमा प्रस्तुत गरिएको छ।

संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रमको मानव विकास प्रतिवेदनअनुसार कुनै व्यक्तिको प्रकोपबाट प्रभावित हुने र त्यसबाट छुटकारा पाउनसक्ने क्षमता चार कुरामा निर्भर गर्दछ: आर्थिक, सामाजिक, वातावरणीय र व्यक्तिगत (युएनडीपी १९८७)। आर्थिक क्षमताअन्तर्गत जग्गा-जमिन, बस्तुभाउ, घरगोठ, श्रमशक्ति र लगानीयोग्य पूँजी पर्दछन्। विपन्न परिवारसँग श्रमशक्तिबाहेक अरु चीज आर्थिक क्षमताको दृष्टिले नगण्य हुन्छन्। सामाजिक क्षमता भन्नाले मानिसको अरुसँग सम्बन्ध स्थापित गर्न सक्ने औकातलाई बुझाउँछ। परिवार, नातागोता र सामूहिक सहयोग चाहिएको बेला समुदायलाई सङ्गठित गर्न सक्ने क्षमता यस्तो औकात बनाउने स्रोत हुन्। वातावरणीय सम्पत्तिका स्रोत हुन्—प्राकृतिक, भौतिक र सामाजिक साधनहरू, जसले जीविकोपार्जनलाई सुरक्षा प्रदान गर्दछन्। भौतिक एवं सामाजिक साधनअन्तर्गत सडक, यातायातका साधन, स्वास्थ्य सूचना र शिक्षाका सुविधाहरू पर्दछन्। व्यक्तिगत क्षमता बढाउने मुख्य तत्वहरूमा तन्दुरुस्त शरीर, सीप, कला, शिक्षा र दक्षिणोपना हुन्। माथि उल्लिखित चार किसिमका क्षमता प्रकोपको जोखिमपन घटाउन उत्तिकै महत्वपूर्ण मानिन्छन्। नेपालको पहाडी भेगमा बसोबास गर्ने गरीब परिवारले खाद्यान्न सङ्कट टार्न गरेको सङ्घर्षलाई लिएर गरिएको अध्ययनले जोखिमपन घटाउन व्यक्तिगत क्षमता अरु स्रोतको तुलनामा निकै बढी प्रभावकारी भएको देखाएको छ (अधिकारी र बोहले १९८८)।

प्रकोप निवारणका दुई धार

विश्वव्यापी रूपमा प्राकृतिक एवं मानवीय क्रियाकलापका कारण उत्पन्न हुने प्रकोपलाई रोकथाम गर्न, त्यसबाट हुने क्षति कम गर्न र पीडित व्यक्ति वा समुदायलाई पुनरुत्थान गर्न उपयुक्त उपायको खोजी भइरहेको छ। प्राकृतिक प्रकोप निवारणका लागि मूलतः दुई धारमा बाँडिएर उपायको खोजी गर्ने गरिएको पाइन्छ। पहिलो, प्राकृतिक घटनालाई नै केन्द्रविन्दु बनाएर त्यस्ता घटनाको उत्पत्ति, फैलावट र असरको मूल्याङ्कन गरी तिनलाई नियन्त्रण गर्ने सोचाइ भएको धार हो। यसलाई मूलधार पनि भन्ने गरिन्छ। दोस्रो, समाज केन्द्रित धार हो जसले समाजको गैर-समतामूलक संरचना र त्यहाँको भेदभावपूर्ण संस्थागत चरित्रले गर्दा मानव समुदाय आफैँ प्राकृतिक प्रकोपको नजिक धकेलिन्छ भन्ने मान्यता राख्छ। यसलाई वैकल्पिक धार पनि भनिन्छ। नेपाल लगायत भारत र बङ्गलादेशहरूमा हुने गरेका बाढी-प्रकोपको सामना त्यहाँका सरकारहरूले पहिलो धारबाट निकालिने उपाय अपनाएर गर्ने गरेका छन्।

बाढी-प्रकोपबाट प्रभावित समुदायको लागि गरिने उद्धार, राहत र पुनर्स्थापनासम्बन्धी नीतिबाट मूलधार र वैकल्पिक धारको चरित्र बुझ्न सकिन्छ। वैकल्पिक अर्थात् समाज केन्द्रित धारले समाज भित्रको आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक अवस्था र तिनलाई प्रभाव पार्ने वातावरणीय लगायतका तत्वहरूको विश्लेषण गर्छ। यही विश्लेषणका आधारमा समाजको प्रकोप सामना गर्ने अथवा प्रकोप प्रभावित भएपनि आफैँ पुनरुत्थान गर्न सक्ने क्षमता बनाउन जोड दिन्छ। मूलधार र वैकल्पिक धारहरूको प्रकोप व्यवस्थापनसम्बन्धी दृष्टिकोण तालिका ३ मा प्रस्तुत छ।

तालिका ३: मूलधार र वैकल्पिक धारको दृष्टिकोण

मूलधार	वैकल्पिक धार
<ul style="list-style-type: none"> प्रकोपलाई सामान्यकालसँग बुने सम्बन्ध नभएको घटनाका रूपमा एक्काएर हेरिन्छ। समाज सामान्य रूपमा चलिरहदा भए, गरेका घटनाक्रमसँग जोडेर प्रकोपका कारण बेलाउने प्रयास कम मात्र हुनेगर्छ। प्राविधिक तहमा समाधान खोज्ने प्रयास हुन्छ। प्रकोपविरुद्ध सञ्चालन गरिने कार्यक्रम केन्द्रित संस्थागत ढाँचाअन्तर्गत कार्यान्वयन गरिन्छ, जसमा जनसमुदायको सहभागिताको लागि उचित स्थान हुँदैन। लक्षित समुदायलाई पीडितको दर्जामा अलग्गै राखिन्छ। कार्यान्वयन तहका संस्थाहरूमा जिम्मेवारी बोधमा कमी र जनताप्रति पारदर्शिताको अभाव हुन्छ। प्रकोपका घटना भइसकेपछि मात्र त्यसतर्फ चासो दिएर काम कारवाही अगाडि बढाइन्छ। प्रकोपका घटना भइसकेपछि नै जति काम कारवाही हुन्छ वा महसुस परिचालन हुन्छ त्यसको उद्देश्य पीडित समुदायलाई प्रकोप हुनु पूर्वको जस्तो सामान्य अवस्थामा ल्याउनु हुन्छ। 	<ul style="list-style-type: none"> प्रकोपलाई प्रक्रियासँग गासिएको सामान्य परिणामको रूपमा हेरिन्छ। प्रकोपलाई राम्रोसँग बुझ्न समाज सामान्य अवस्थामा हुँदा भए, गरेका घटनाक्रमको विश्लेषण गर्नु अनिवार्य ठानिन्छ। समाजको संरचनात्मक स्वरूपमा परिवर्तन गरेर अर्थात् समुदायले व्यहोर्नु परेको जोखिमपन घटानाएर मात्र समाधान निकाल्न सकिन्छ भन्ने मान्यता राखिन्छ। प्रकोपविरुद्ध सञ्चालन गरिने क्रियाकलाप विकेन्द्रित संस्थागत ढाँचामा लागू गरिन्छ। लक्षित समुदायलाई 'सामुदाय'को दर्जामा राखेर सहभागी बनाइन्छ। लक्षित समुदायप्रतिको वफादारी र पारदर्शिता भक्तिबन्धनी कार्य गर्न सक्ने संस्थागत क्षमता भएका निकायलाई मात्र काम गर्न दिनुपर्ने मान्यता राखिन्छ। प्रकोपबाट बचाउ गर्ने श्रेयले निरन्तर काम कारवाही गरिन्छ। प्रकोपका घटनाहरूलाई समाजभित्र विद्यमान असमानता हटाउने र समाजको पुनरुत्थान गर्ने अवसरको रूपमा हेरिन्छ।

स्रोत: दुर्गम निवारण (१९८८)

बाढी नियन्त्रण र व्यवस्थापनको सवाल

'बाढी नियन्त्रण गर्न सकिन्छ' भन्ने अभिमतका पक्षधरहरू प्रकोप केन्द्रित धारमा पर्छन्। उनीहरू स्थायी समाधानको अपेक्षा राख्दै इन्जिनियरिङ संरचनाको निर्माण गरेर प्रकोपको खतरालाई टार्न सकिने कुरामा विश्वस्त देखिन्छन्। 'बाढीलाई नियन्त्रण गरेर होइन, व्यवस्थापन गरेर मात्र सही अर्थमा बाढीबाट हुने समस्याको निदान गर्न सकिन्छ' भन्ने बाढी व्यवस्थापन पक्षधरको भनाइ छ, जो वैकल्पिक अर्थात् समाज केन्द्रित धारमा पर्छन्। बाढी व्यवस्थापनमा जोड दिँदै बाढीलाई नियन्त्रण गर्ने प्रयास गलत विज्ञानमा आधारित भएकोले त्यसको बदलामा बाढीलाई स्थानीय समुदायको फाइदाका लागि उपयोग गर्ने र बाढीसँगै सुरक्षित रहने जीविकोपार्जन पद्धतितर्फ जोड दिने नीति दोश्रो पक्षको छ। बाढी

व्यवस्थापन गर्ने केही उपाय हुन्— बाढीका प्राकृतिक विकास खुला गरिदिने, बाढीबाट हुन सक्ने आर्थिक र पर्यावरणीय बेफाइदालाई कम गर्न सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक रूपमा प्रयास गर्ने, बाढी प्रभावित क्षेत्रका समुदायलाई सहयोग गर्ने, समग्र विकास प्रक्रिया संचालन गर्दा बाढी क्षेत्रको संवेदनशील जल पर्यावरण चक्रलाई असर नपार्ने उपाय अपनाउने, आदि। “प्रकोप केन्द्रित” भएर बाढी नियन्त्रण गर्ने प्रयासले दीर्घकालीन असर भन्नु डरलाग्दो हुन सक्छ भन्नेबारे छापामा उल्लेख्य चर्चा भएको छैन।

बाढी नियन्त्रणको उपायलाई विश्वका विभिन्न मुलुकका सरकारहरूले आत्मसात गर्दैआएका छन् जसमा तटबन्ध, बाँध निर्माण, नदीको थिगेनीको सफाइ, बाढी विकास गर्ने नहरहरूको निर्माण, आदि पर्दछन्। संयुक्त राज्य अमेरिका, भारत र बङ्गलादेशमा नदीका दुवै किनारामा अग्ला तटबन्ध खडा गरेर बाढीको खतराबाट वरपरको बस्ती र कृषि भूमिको सुरक्षा गर्ने कार्य दशकौं अघिदेखि चलिरहेका छन्। हालैका वर्षहरूमा यस्ता उपायको प्रभावकारिता माथि गम्भीर प्रश्नहरू उठ्न थालेका छन्। खास गरेर २०५० सालमा दक्षिण एसिया, अमेरिका लगायत धेरै क्षेत्रमा बाढीले तहसनहस पारेको घटनापछि बाढी नियन्त्रणमुखी प्रविधि जतिसुकै भरपर्दो भए पनि यसले कुनै दिन धोका दिन सक्ने अनुभव गरिँदैछ। यसलाई ‘साना दुःख दिने घटनाहरूलाई जम्मा गर्दै एकै पटक प्रलयकारी बाढी ल्याउने प्रविधि’ मान्न थालिएको छ। भारतको विहार राज्यमा त्यहाँका नदीमा लगाइएका तटबन्धहरूले बाढीको समस्यालाई अझ चर्को बनाएको भन्दै २०४५ सालदेखि संघर्ष गरिरहेका स्थानीय ‘बाढ मुक्ति अभियान’जस्ता आन्दोलनहरू यसपछि अझ सशक्त भएका छन्। नेपालमा पनि केही सामाजिक सङ्गठनहरूले विहारको जस्तै समस्या तराईमा पनि आउनसक्ने हुनाले केवल तटबन्ध वा बाँधहरू बनाएर बाढीको समस्या हल गर्न खोज्ने प्रचलित सरकारी नीतिको विरोध गर्दै आएका छन्।

बाढी नियन्त्रण गर्न सरकारले सहयोग नगरेका कारण बाढी-प्रकोपको मार खप्नु परेको गुनासो गर्छन् बाढी प्रभावित क्षेत्रका बासिन्दाहरू। उनीहरू बाढीका घटनालाई प्रकृतिसृजना माने पनि मानवीय क्षमताले रोकथाम गर्नसकिने मान्दछन्। सरकारले चाहेमा तटबन्ध, बाँध, आदि बनाएर प्रकोप हुन नदिन सक्छ भन्ने जनमत ठूलो छ। यस्तै धारणाको परिणामस्वरूप धेरैजसो जननिर्वाचित प्रतिनिधिहरू आफ्नो क्षेत्रमा बाढी-प्रकोप नियन्त्रण योजना लागू गर्न सरकारसँग माग, लबिङ गर्दछन्। तटबन्ध, बाँध, छेकवार आदिको प्रयोग गरेर नदी, खोला र खहरे नियन्त्रण गराउन उनीहरू दौडधूप गरिरहेका हुन्छन्। यो प्रवृत्ति यति व्यापक छ कि निर्वाचनको बेला उमेदवारले बाढी नियन्त्रण गर्ने आश्वासनका पुलिन्दा बाँड्छन् र त्यसैका भरमा चुनाव जिच्छन्।

प्रविधि छनौटको मुद्दा

बाढीको समस्याबाट मुक्ति दिलाउन सही प्रविधिको छनौट गर्नसक्नु सफल प्रकोप व्यवस्थापनको पहिलो शर्त हो। प्रविधि छनौटको असर दीर्घकालीन हुन्छ। कुन प्रविधि ठीक भन्ने विवाद यसअघि चर्चा गरिएका दुई धारबीच जुनसुकै क्षेत्रमा

पनि चलिरहेको हुन्छ। बाढी प्रकोप व्यवस्थापनका क्षेत्रमा यो विवाद अझ टङ्कारो रूपमा देख्न सकिन्छ। गलत प्रविधिको छनौटले केही समयलाई सुरक्षाको अनुभूति दिए पनि पछि ठूला दुर्घटना ल्याउँछ। यसर्थ, प्रविधि छनौट गर्दा दीर्घकालीन सोच राख्ने पर्छ।

यस क्षेत्रका मूलधार पक्षीय विज्ञहरू नदीमा बाँध बाँधेर जलाशय बनाउन सके त्यस्तो पानीबाट बिजुली निकाल्न र सिंचाइ गर्नका साथै बाढीको समस्या समाधान गर्न सकिने बताउँछन्। यस्ता योजनाको कार्यान्वयनबाट देशको सामाजिक आर्थिक स्वरूपमा छोटो अवधिमा सुधार हुने तर्क गरिन्छ। यस तर्कलाई बढाइचढाइ गरेर प्रस्तुत गरिएको ‘लड्डो सोचाइ’ मान्छन् वैकल्पिक धारका विज्ञहरू। वर्तमान राज्यसत्ता संचालन गर्ने संस्थागत क्षमता, नागरिक समाजको स्तर र सामाजिक अर्थतन्त्रले महत्त्वकांक्षी योजनाहरूका लागि चाहिने ठूलो लगानी र जोखिमको भार धान्न सक्दैन भन्छन् उनीहरू। उदाहरणका लागि बाढी प्रकोपका समस्याबाट तराईलाई मुक्त पार्न उच्च मध्य पहाडबाट आउने नदीहरूमा मात्र बाँध बनाएर पुग्दैन। किनभने बाँध बनाउन मिल्ने मुख्य नदीहरूबाहेक चुरे क्षेत्रबाट बग्ने सयौं खहरेहरूले गर्ने क्षति कम गर्न त्यस्ता जलाशयको निर्माणले सहयोग पुऱ्याउँदैनन्। जोखिमको राम्ररी विश्लेषण गर्दा प्रस्तावित नीतिको कार्यान्वयनबाट हुने फाइदाहरू अपेक्षा गरेभन्दा निकै कम हुने उनीहरूको दाबी छ। सरकारी निकायहरूको अनुत्तरदायी व्यवहार बदलेर वैकल्पिक अवधारणाले उठाएका सवाललाई ध्यान दिने संयन्त्र नबनेसम्म प्रकोप व्यवस्थापनका सही बाटा फेला पार्न नसकिने उनीहरू ठान्छन्। वैकल्पिक धारले बाढी-प्रकोप व्यवस्थापनका लागि सरल र टिकाउ हुने किसिमका उपायहरू प्रस्ताव गर्ने र मूलधारबाट हुँदै आएका झुटिहरू सच्याउन चुनौती दिने गरेको छ। वैकल्पिक धारमा विश्वास गर्ने सशक्त जमात नेपालमा तयार भैनसके तापनि स्वतन्त्र बुद्धिजीवी, गैरसरकारी संस्था एवं नागरिक समाजका केही घटकले यस्तो जमातको प्रतिनिधित्व गर्ने गरेका छन्।

नेपालको तराईमा बढ्दै गएको डुबान समस्याको एउटा कारण बाढी नियन्त्रण गर्न केवल तटबन्ध लगाउने उपायलाई बढावा दिनाले हो भन्ने तर्क प्रवल भएर आइरहेको छ। भारतको विहार र उत्तर प्रदेशमा असफल भएको उदाहरण देखादेखि बाढी नियन्त्रण गर्न तटबन्ध लगाउने यो प्रविधि नेपालमा भित्र्याउनु दूरदृष्टिको अभाव हो भन्न सकिन्छ। “उत्तरी गङ्गा क्षेत्रमा पर्ने नेपाल र भारतका मैदानी भू-भागमा बाँध वा तटबन्ध जस्ता प्रविधिले मात्र बाढीको समस्या टार्न सकिँदैन, यहाँको जल विज्ञानको विशिष्टपनले गर्दा यस्तो उपाय अपनाउँदा समस्या कम हुनुको बदला भन्नु बढ्छ” भन्ने तर्क छ जलविज्ञ अजय दीक्षितको (दीक्षित २०५७)। यो क्षेत्रमा भूमिगत जलको तह उच्च रहेको र पहाडबाट भर्ने नदीले धेरै थिगेनी ल्याउने हुनाले त्यस्तो थिगेनी बाढीसँगै फैलन दिन नदीलाई प्राकृतिक बाटोमा फैलिएर बग्नु नै समाधानको उपयुक्त उपाय हुन सक्छ।

सरकारी निकायहरूले समस्या समाधानका लागि प्रविधि छनौट गर्दा आफ्नो नियन्त्रणमा रहिरहने प्रकृतिको छान्न खोज्नु स्वाभाविक हो (जवाली २००१)। विकेन्द्रित र जनसहभागितामूलक बाढी-पहिरो व्यवस्थापन ढाँचामा नियन्त्रणमुखी

ढाँचाको जस्तो आफूखुसी निर्णय लिएर योजना अगाडि बढाउन मिल्दैन। त्यस्तो विकेंद्रित ढाँचालाई आत्मसात् गर्न निर्णय प्रक्रियामा पारदर्शिता र जनसहभागिता हुन अनिवार्य छ जुन नियन्त्रणमुखी प्रविधि अँगालेर बसेका सरकारी निकायका लागि अप्ठेरो कुरा हो। परंपरागत केन्द्रकृत प्रणालीमा परिवर्तन गर्दै पारदर्शी जनसहभागितामूलक प्रविधिलाई आत्मसात नगरिएसम्म बाढी पहिरोका समस्याले कालान्तरसम्म पिरोलिरहने देखिन्छ।

चुनौती र अगाडिको बाटो

बाढी-प्रकोप व्यवस्थापन धेरै विधाहरू—जल विज्ञान, मौसम विज्ञान, इन्जिनियरिङ, भू-गर्भ विज्ञान, आदि—सँग जोडिएको विषय हुनाले अन्तरविषयगत दृष्टिकोणबाट यसको अध्ययन गर्नुपर्ने हुन्छ। बाढी प्रकोपसम्बन्धी काम कारबाही र अध्ययन मूलतः प्राविधिक विषयसँग सम्बन्धित भएकाले तिनको औचित्य र प्रभावकारिता थाहा पाउन गैरप्राविधिक क्षेत्रका जो कोहीलाई पनि कठिनाई पर्दछ। प्राविधिक विषयवस्तुलाई सर्वसाधारणले बुझिने भाषामा प्रस्तुत गर्नु निश्चय पनि चुनौतीपूर्ण छ।

नेपालको बाढी-प्रकोपका घटनासम्बन्धी जानकारी लिन यस विषयमा बृहत् दृष्टिकोण राखेर प्रकाशित गरिएका गहकिला पाठ्य सामग्रीको पनि अभाव छ। यसै विषयमा केन्द्रित भएर समष्टिगत जानकारी समावेश भएका पुस्तक, पत्रपत्रिकाको अभाव भए तापनि यो विषयमा जानकारी हासिल गर्न चाहनेहरूका लागि केही पुस्तक, रिपोर्ट र लेख रचनाहरू भने उपलब्ध छन् (यस लेखको अन्तमा केही त्यस्ता सामग्रीको सूची दिइएको छ)। बाढी-प्रकोपको व्यवस्थापनका बारेमा उपलब्ध धेरै सामग्रीहरू सर्वसाधारणले सजिलै बोध नगर्न सक्छन् किनकि अक्सर ती कुनै निश्चित प्रयोजनका लागि तयार गरिएका प्राविधिक रिपोर्ट हुन्छन्। २०५० सालको बाढीको प्रभाव मूल्याङ्कन रिपोर्ट र जलस्रोतको विकासका लागि गरिएको सम्भाव्यता अध्ययन रिपोर्टहरू यस्तै केही उदाहरण हुन्। यद्यपि, प्रकोपसम्बन्धी छलफल, भेला, गोष्ठी आदि भएको समय यस क्षेत्रका बारेमा जान्ने, बुझ्ने उपयुक्त अवसर हो जुनबेला सम्बन्धित सरोकारवालाहरू उपस्थित हुन्छन्।

प्राकृतिक प्रकोपका विविध पक्षलाई समेट्ने गरी काम गर्ने एउटा छुट्टै निकाय हामीकहाँ छैन। बाढी प्रकोपको स्थिति अध्ययन गर्ने र सरकारी प्राविधिकहरूलाई प्रकोप व्यवस्थापनसम्बन्धी तालिम दिने कार्य जल उत्पन्न प्रकोप न्यूनीकरण विभागले गर्छ भने बाढी नियन्त्रण गर्ने भौतिक कार्यक्रम सिंचाइ विभागले लागू गर्छ। राहत वितरणको कार्य भने गृह मन्त्रालयअन्तर्गतको देवी प्रकोप व्यवस्थापन विभागले गर्छ। यसरी एकै प्रकृतिका काम हेर्ने धेरैवटा निकाय भएकाले आवश्यक जानकारी लिन धेरै ठाउँमा कुद्नु, बुझ्नु पर्ने अवस्था छ। गैरसरकारी केही संस्थाहरू पनि प्राकृतिक प्रकोपको क्षेत्रमा कार्यरत भेटिन्छन्। रेडक्रस सोसाइटी, अक्सफाम र केही अरु सामाजिक संघ-संस्थाहरू प्रकोप पीडितलाई मानवीय सहायता पुऱ्याइरहेका हुन्छन्। गैरसरकारी क्षेत्रबाट भएका गतिविधि, अनुभव र प्रगति समेटिएका लेख, प्रतिवेदन, बुलेटिन, आदि सुलभ हुने

हो भने प्रकोप व्यवस्थापनका बारेमा अझ बढी जानकारी उपलब्ध हुन सक्थ्यो। सरकारी निकायहरूमध्ये जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण विभागले मात्र बाढी-प्रकोपसम्बन्धी आफ्ना गतिविधिलाई वार्षिक रिपोर्टको रूपमा सार्वजनिक गर्ने गरेको पाइन्छ।

सरकारले अपनाउने गरेका प्रकोप व्यवस्थापनसम्बन्धी नीति अपूर्ण र अस्पष्ट छन्। भएका नीतिहरूका कार्यान्वयनको स्थिति अझ नाजुक छ। वर्षेनी हुने गरेका बाढी-पहिरोका घटनाहरूबाट हुने जनधनको क्षतिलाई रोक्न तुरुन्तै गर्नुपर्ने, प्राथमिकतासाथ गर्नुपर्ने र दीर्घकालीन रूपमा सम्पन्न गर्नुपर्ने भनेर प्रस्ट किटान गरिएको नीतिगत योजना देखिदैन। बाढी नियन्त्रण कार्ययोजनाको खाका तयार भएको छ तर कार्यान्वयन गर्ने स्रोत विनियोजित भएको छैन।

बाढी प्रकोपका समस्याबारे छलफल हुँदा तराई केन्द्रित हुने गरेको देखिन्छ। पहाडी क्षेत्रमा प्रकोप रोकथाम र व्यवस्थापन गर्ने उपायबारे भने बहस अगाडि बढ्न सकेको छैन। त्यहाँ पहिरो रोकथाम गर्ने प्रचलित उपाय वृक्षारोपण र चेकड्याम लगाउनु हो जसको प्रभावकारिता र विकल्पबारे चर्चा भएको पाइँदैन।

सरकारको नीतिगत अस्पष्टता, प्रकोप केन्द्रित धारको बाहुल्यता, वैचारिक बहसको अभाव, आवश्यक पाठ्यसामग्रीहरूको कमी, आदिको प्रभाव छापामा पर्नु अस्वाभाविक होइन। प्राविधिक विषय र बहुविषयगत अवधारणाको ज्ञानको अभावमा चुरो समातेर विश्लेषण गरिएका सामग्रीहरूको छापामा कमी महसूस हुन्छ। प्राकृतिक प्रकोपसम्बन्धी नीतिगत एवं सैद्धान्तिक बहसको शुरुआत गर्ने खालका लेख-रचना त्यसैले नगण्य छन्।

छापाहरूमा देखिएको नीतिगत, सैद्धान्तिक बहसलाई उजिल्याउने लेख, रचना र समाचारको खडेरी हटाउन विभिन्न पक्षहरू जागरुक हुनुपर्ने देखिन्छ। विशेषगरी वैचारिक धारको पक्षमा आफूलाई उभ्याउने संघ-संस्था, विज्ञ, आदिले यसतर्फ ध्यान पुऱ्याउनु जरुरी देखिन्छ। मूल धारका कामकारबाहीको विरोध गर्ने मात्र नभई वैकल्पिक उपायहरू पनि पेश गर्दै सामूहिक छलफल, गोष्ठी, अन्तरक्रियाहरूमार्फत् बहस अगाडि बढाउनेतर्फ लाग्नुपर्छ, वैकल्पिक धारका पक्षमा आफूलाई उभ्याउनेहरूले। अन्यथा, संस्थापनपक्ष अथवा मूल धार कतै नहेरी दगुरिरहन्छन् आफ्नो अभिप्रेतर्फ। भलै, त्यसको अन्तिम परिणति नकारात्मक होओस्। वैकल्पिक विचारहरूलाई बाहिर ल्याउन प्रयास नगर्ने हो भने, उपलब्ध मिडिया वा संचारकर्मीहरूमार्फत आफ्ना विचारहरू बाहिर नल्याउने हो भने संस्थापन पक्षले गलत गोरेटो अपनायो भनेर भन्नुको खासै औचित्य रहँदैन।

मिडियासँग सामञ्जस्य राख्दै वैकल्पिक सोचहरूलाई बाहिर ल्याउन वैकल्पिक धारका पक्षमा वकालत गर्नेहरूले प्रयास गर्नु जरुरी छ। तर यसो भनेर सबै भारी उनीहरूकै थाप्नोमा लगेर राख्नुपर्छ भन्ने पनि होइन। मिडियाले पनि यस्ता क्षेत्रमा 'प्रोएक्टिभ' हुनुपर्ने देखिन्छ। प्रकोपले पारेको असर र तिनबाट छुटकारा पाउन चालिएका कदमबारे छापामा लेखिएका समाचार वा लेख मामूली जानकारीका आधारमा तयार गरिएका पाइन्छन्। बैठक, गोष्ठी वा सेमिनार हुँदा वक्ताले भनेका कुराहरू त आउँछन् तर तिनको चिरफार गरिएका विश्लेषणात्मक समाचार वा लेख आउन सकेका छैनन्। छापाहरूले संख्यात्मक विवरणलाई

ज्यादा महत्व दिने गरेको पाइन्छ। प्रकोपका घटनामा क्षतिसम्बन्धी समाचार आएपछि थप अनुसन्धानात्मक समाचार छापिएको पाइँदैन। बाढी नियन्त्रण गर्ने उपायको रूपमा बनाइने तटबन्ध, बाँध, छेकबार र किनारा नियन्त्रण आदिको प्राविधिक जोखिम, आर्थिक सामाजिक दायित्व र लाभान्वित समुदायको भूमिकाजस्ता विषयमा पनि छापामा खास चर्चा भएको पाइँदैन।

छापाहरूमा कुनै विषयमा बहस, दृष्टिकोण र प्रतिक्रिया आउंदा संस्थापन पक्ष अर्थात मूल धारको प्रतिनिधित्व भएका समाचार र लेखहरूले प्राथमिकता पाउने गरेको देखिन्छ। संस्थापन पक्षको प्रकोप व्यवस्थापन गर्ने ढाँचा केन्द्रकृत, नियन्त्रणमुखी र अपारदर्शी हुने गरेको गुनासो छ। संस्थापन पक्षको चरित्र यथास्थितिलाई पछ्याएर समस्याको समाधान पहिल्याउन खोज्नु हो। यसले नौलो र आफ्नो ढाँचामा नमिल्ने राम्रो उपाय आए पनि हतपत अपनाउन चाहँदैन, सक्दैन। जनसहभागितामूलक निर्णय प्रक्रिया अपनाउन र स्रोत परिचालन पारदर्शी बनाउन जरुरी छ। विकेन्द्रित ढाँचामा बदल्ने नाममा खर्चिलो र समुदायलाई धान्न कठिनाइ हुने विकास संरचनाहरू स्थानीय उपभोक्तालाई जिम्मा लगाएर पन्छिने र जनसहभागिता भन्नाले जनश्रमदान मात्र बुझ्नेजस्ता समस्या बढ्दै गएको पाइएको छ। निर्णय र स्रोत परिचालन प्रक्रियामा पारदर्शिताको माग हुनुलाई परियोजनाकै विरोधको रूपमा लिने संस्थापन पक्षको कमजोरीलाई उजागर गर्नमा छापाको भूमिका हुन्छ।

पुख्र्यौली ज्ञानका आधारमा प्राकृतिक प्रकोपको निवारणका लागि हामीकहाँ प्रयास नभएका होइनन्, प्रविधि नभएका पनि होइनन् तर पछिल्ला दिनहरूमा विभिन्न कारणले ती शदीयौँदेखि एक पुर्खावाट अर्को पुर्खामा हस्तान्तरण हुँदै आइरहेका ज्ञानका भण्डार लोप हुँदैछन्। उदारहणका लागि पोखरी प्रविधिलाई लिन सकिन्छ। पहाडी क्षेत्रमा वर्षाको पानी जम्मा गर्न बनाइएका पोखरीहरू पानीको आवश्यकता पूरा गर्न मात्र नभई भूक्षय र पहिरो जानबाट रोक्न पनि प्रभावकारी सिद्ध भएका छन्। त्यस्तै शृङ्खलावद्ध रूपमा पोखरीहरूको निर्माण गरेर एक्कासी आउने बाढीलाई मत्थर पार्ने चलन तराईमा पुरानो हो। तराई क्षेत्रमा आकस्मिक रूपमा आउने बाढीका प्रकोप बढ्दै गएका घटनाहरूलाई पोखरी विनासको कारणसँग पनि जोडेर हेर्न थालिएको छ। छापामार्फत यस्ता चर्चा समावेश गरिएका रचनाले बहसलाई अगाडि बढाउन भूमिका खेल्न सक्छन्। त्यसो त छापामा कार्यरत सञ्चारकर्मीहरूबाटै मात्र यस्तो प्रयास हुनुपर्छ भन्ने छैन। सम्बन्धित क्षेत्रका विशेषज्ञ र सञ्चारकर्मीको संयुक्त प्रयासबाट यो कार्य सफल हुन सक्छ। नेपालको जलस्रोत नीतिका विविध पक्षबारेमा त्यस क्षेत्रका चर्चित व्यक्तित्वहरूलाई राखेर अन्तरक्रिया गराई त्यसको सार संक्षेप मूल्याङ्कन मासिकको तीन अंक (जेठ, असार र साउन-भदौ २०५४) मा सरल र प्रभावकारी ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ। प्राकृतिक प्रकोप निवारण गर्ने नीतिगत धारणाहरूको लेखाजोखा गर्ने एउटा विधि यो पनि हुन सक्छ।

नीति निर्माणमा अर्थपूर्ण योगदान पुऱ्याउने किसिमका रचना लेखाउन विशेषज्ञलाई घच्चच्याउने काम सञ्चारकर्मीहरूले पनि गर्न सक्छन्। प्राकृतिक प्रकोप निवारणका लागि एकभन्दा बढी अवधारणाहरू प्रचलनमा रहेको सन्दर्भमा

तिनको उचित चिरफार गर्ने किसिमका रचनाले नीति निर्माता तथा योजनाकारहरूलाई सर्वपक्षीय सोचाइ राख्न सचेत पार्दछन्। राज्य, संघ-संस्था र नागरिक समाजले प्रकोपको सामना गर्ने क्रममा देखाउने चरित्र र प्रकोप पीडितहरूको गतिविधिका विषयमा सञ्चारकर्मीहरूले गरेका खोजखबरले सर्वसाधारणलाई सुसूचित गर्दै जनमत तयार गर्न मद्दत गर्छन्। उल्लिखित विषयमा मिडियाले खोजीनीति गरेर समाचार प्रकाशित गर्न सके नागरिक समाज र सरकार दुवैतिरबाट सुधारका प्रयास शुरु हुने अपेक्षा राख्न सकिन्छ। साथै, कस्तो नीति किन बनाउने भन्ने बहस चलाउन पनि यस्ता लेख वा समाचारको भूमिका रहन्छ।

बाढी-पहिरो प्रकोपसँग जेलिएको समस्या प्राकृतिक विधानअनुसार हुने मौसमी र भौगर्भिक घटनाक्रमसँग मात्र सम्बन्धित हुँदैनन्। यी समाजको आर्थिक, राजनीतिक र सामाजिक विकासको स्तरसँग गाँसिएको हुनाले समस्यालाई त्यसैअनुसार बुझ्ने कोसिस नै समाधानको बाटोमा हिँड्ने प्रयास हो। विशेषज्ञहरूलाई अवश्यम्भावी प्राकृतिक दुर्घटनालाई टार्न सकिने उपायहरू प्रस्तुत गर्न वा प्रचलित तौर तरिकाहरूको सुधारका लागि वैज्ञानिक तथ्यमा आधारित विकल्प देखाउन छापाहरूले घच्चच्याउनु सक्छन्।

कृतज्ञता

यो लेख तयार गर्न प्रत्युष वन्तले घच्चच्याउनु भयो र मस्यौदाहरूमा महत्वपूर्ण टिप्पणी दिई सहयोग गर्नुभयो। रमेश पराजुली र जगन्नाथ अधिकारीका रचनात्मक सुभावहरू यो लेखलाई पठनीय बनाउनमा महत्वपूर्ण छन्। नेपाल वाटर कन्जरभेसन फाउन्डेसनबाट सन्दर्भ सामग्रीहरू उपलब्ध भए। नारायण अधिकारी र भूपाल बुढाथोकीले टाइप सेटिङ गरी दिनु भयो। उल्लिखित सबैप्रति उहाँहरूका सल्लाह, सुभाव, सहयोगका लागि म कृतज्ञ छु। साथै, मार्टिन चौतारीमा मस्यौदाबारे छलफल हुँदा उपस्थित हुने र टिप्पणी गर्ने सबैलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु।

सन्दर्भ सामग्री*

- दाहाल, राजेन्द्र. २०५२. सप्तकोशीमा अर्को बाँध. *हिमाल* ५(३):२२-२७.
 दीक्षित, अजय. २०५३. ठूलो बाँधको बाटोमा हिँड्दा सानो देशले भोग्नुपर्ने पीडा. *काठमाडौं टुडे* १(२):२१-२४.
 दीक्षित, अजय र दिपक ज्ञवाली. १९९७. *दक्षिण एसियामा पानीको अर्थराजनीति: नीतिगत समस्या र प्रस्ताव*. काठमाडौं: नेपाल वाटर कन्जरभेसन फाउन्डेसन. मूल्याङ्कन. २०५४. महाकालीको विकल्प के? के हुनुपर्छ नेपालको जलविद्युत विकासको समग्र योजना र रणनीति? जेठ (पृ ३२-३४), असार (पृ २४-२९) र साउन-भदौ (पृ २६-३०).
 ज्ञवाली, दीपक. २०५४. महाकाली सन्धि अब के गर्ने? *हिमाल* ७(१):४६-५१.
 ज्ञवाली, दीपक र अजय दीक्षित. २०५३. 'हरित क्रान्ति'को सपना र कोशीका अग्ला बाँध. *देशान्तर*, ६ माघ, पृ १,२.

* लेखमा प्रयुक्त बाहेक अन्य सन्दर्भ सामग्रीहरू पनि यहाँ समावेश गरिएका छन्।

- जवाली, दिपक र अजय दीक्षित. २०१७. बाँधको समाधान अर्को बाँध हुन सक्दैन. *हिमाल*, १०(१८):१०-११.
- Adhikari, J. and H. G. Bohle. 1998. Rural Livelihood At Risk: Determinants of the Abilities of Nepali Hill Farmers to Cope with the Food Deficiency. *Studies in Nepali History and Society* 3 (1): 35-86.
- Blaikie, P., T. Cannon, I. Davis and B. Wisner. 1994. *At Risk: Natural Hazards, People's Vulnerability and Disasters*. London and New York: Routledge.
- Chhetri, M. B. and D. Bhattarai. 2001. *Mitigation and Management of Floods in Nepal*. Kathmandu: Ministry of Home Affairs, His Majesty's Government of Nepal.
- Dahal, N. 1998. Coping with Climatic Disasters in Isolated Hill Communities of Nepal: The Case of Rampur Village in Okhaldhunga. In *Understanding Vulnerability – South Asian Perspectives*. John Twigg and Mihir Bhatta, eds. p.47-67. London: Intermediate Technology Publications Ltd on behalf of Duryog Nivaran, Colombo.
- Dahal, N. 2001. When Monsoon too is Angry. *Space Time Today*, 7 August, p. 4.
- Dixit, A., N. Dahal and S. Adhikari. Forthcoming. *Reconceptualizing Flood Mitigation in South Asian Marginalized Rivers: Case of Rohini River*. Kathmandu: Nepal Water Conservation Foundation.
- DPTC. 1992 to 2000. *Annual Disaster Review Reports*. Lalitpur: Department for Water Induced Disaster Prevention, Ministry of Water Resources.
- Duryog Nivaran. 1996. *Disaster and Vulnerability in South Asia* (A programme of work for Duryog Nivaran: A South Asian Initiative on Disaster Mitigation). Colombo: ITDG, Sri Lanka for Duryog Nivaran Network.
- Gyawali, D. 1998. 'Patna, Delhi and Environmental Activism Institutional Forces Behind Water Conflict in Bihar'. *Water Nepal* 6(1): 67-115.
- Gyawali, D. 2001. *Water In Nepal*. Kathmandu: Himal Books.
- Gyawali, D. and A. Dixit. 1997. How Distant is Nepali Science from Nepali Society? Lessons from the 1997 Tsho Ropla GLOF Panic. *Water Nepal* 5(2): 5-43.

- Mool, P.K., S.R. Bajracharya and S.P. Joshi. 2001. *Inventory of Glaciers, Glacial Lakes and Glacial Lake Outburst Floods : Monitoring and Early Warning Systems in the Hindu Kush-Himalayan Region (Nepal)*. Kathmandu: ICIMOD.
- Paudel, D. 2001. Impact Assessment of Extreme Rainfall Events in Nepal: Case Study of the 1984 Flood of Sindhuli Madhi. Dissertation submitted to the Central Department of Hydrology and Meteorology, Tribhuvan University.
- Tianchi, L., S. R. Chalise and B.N. Upreti. 2001. *Landslide Hazards Mitigation in the Hindu Kush Himalayas*. Kathmandu: ICIMOD.
- UNDP. 1997. *Human Development Report 1997*. New York: Oxford University Press. ■